

Крижі

Борис Харчук

1

Укрившись з головою – носик пробив у подушці ямку, – спить Оленка. Сон її неспокійний. Мати підходила тихо до неї, а вона зворухнулася. Мати зупинилась, жаліючи її будити, постояла. Ступила – вона так і скрикнула:

– Облава?!

Коси сколошкані, очі зіркаті.

– Доню, де? – заспокійливо, насмішливо обізвалася мати. – Ще не чути...

Навпроти у ліжку зашарудів, пручнувшись, Сергійко. Він спить то з Оленкою, то з батьками, – з ким захоче. Мати похапцем укривала його, сонного, і все заспокоювала Оленку:

– Тобі приснилося... Вставай, дитино. Візок чекає...– А сама не могла стриматися, проказувала пошепки: – Що за світ? Боже, наші діти на облавах сплять, облавами вкриваються, тому їх трусить, їх підкидає. Люди, зночувати ніч – щастя. А переднювати? Боже люди, як жити?

Втихла і стояла серед хати у передсвітанкових сутінках, як на сторожі майбутнього дня. Мати запитує це часто й повсюдно – бог і люди мовчать.

У вікнах сіро. Оленка сидить на тапчані: грубий валов'яний сінник, зібгане кусюче рядно. Батькового шкуратяника, яким вона вкривається, вже нема. Батько зняв його, вона й не почула. Він обачний: напевно, як завжди, чоботи в руки, шкуратяника на руку – і навшпиньки вийшов у сіни. Там озувся й одягнувся, щоб нікого не будити.

Оленка стріпнула головою, проганяючи сон, і стрибнула на долівку: босоніж, у полотняній куценській сорочці – вона, як біле березеня. Захапалася, щоб сукенку на себе, а сінника з хати.

– Я сама винесу, доню.

Вона глянула на свою схилену матір Уляну, яка ламала хмиз, уступила в шкарбуни, за светрика й шугнула до порога.

У сінях – з дверей у двері. У темряві запахло опаленим залізом, кіптявою, вугільним пилом, невивітреним димком – кузня.

Батько запитав:

– Устала? – і, нависши над горном, як велетенська тінь.

– Я скрикнула спросонку – облава! А мама заспокоюють – приснилося... А мені в голові шумить, ніяк не можу опам'ятатися. Я тільки зараз згадала, що мені снилося, – жито! – сказала Оленка, обійшла ковадло на дубовій колоді й звично піднесла руку, навпомацки беручись за коромисло міхів.

– Тепер усім сниться жито, – промовив її батько Полікарп.

Він викресав вогню, задмухав, і їй здалося, що він добув вогонь не з кресала, а зі своїх пальців, – його чорні долоні висвічувалися. Нагортаючи на слабкі промінці солом'яну потеруху, трісочки й присипаючи їх дрібним вугіллям, підморгнув їй.

Оленка потягла коромисло донизу. В горні загуло.

Батько показав рукою, щоб дмухала легше, повільніше – поклав у вогонь штабу, приготував кліщі, молота, змів рукавом ковадло й відійшов до візка.

Візок розібраний. Без коліс. Поки встали, батько розібрав, його треба конче довести до пуття. Вона обіцяла вчителєві Корнієві Терентійовичу, що поїдуть по картоплю. Хто ту картоплю йому викопає й привезе, як не вона з хлопцями?

Стоїть казан із вугіллям. У казані вугілля березове, саморобне. Ним штабу не нагрієш. Воно на видноті на той випадок, якби заскочила облава чи нагодився хтось із чужих. Тоді присиплють цим вугіллям тверде, кам'яне, з яким ховаються і яке лежить у ямці під дубовою колодою й ковадлом. За грудку кам'яного вугілля можуть і повісити, бо інакше як з поїзда, з платформи його не добути. Коли-то вони з батьком знову подадуться до колії?

Батько виміряв діаметр колеса, звівся і, високий, у старому шкуратянику, взявся за кліщі. Вихопив розпечену штабу – темні стіни, закіптявіле вікно, верстат – усе зачервонілося.

Ударив молот, відгукнулося ковадло. Бризнули й зашкварчали іскри. Вони гасли на батькових руках і на бровах.

Коромисло самохіть здіймалося вгору, донизу силоміць: Оленка випростується й згинається, прирісши до нього. Ще коли була зовсім мала, порпаючись у піску край воріт, ляскала в долоні, заводячи: "Дзень-дзень"... – так і доросла до коромисла.

У роботі вони неговіркі: коваль і дочка. Залізо шкварчить: як жити? А молот: дзень-дзень – на весь день.

Штаба згинається, буде шина. Її батько знається із залізом з діда-прадіда. Прадід його гартував, дід теж, може, вони робили ті чарівні шаблі, що ними як махнеш, то ворожі голови з пліч... Батько кував вози, якими їздила вся Крижанівщина. Підковував коней. Люди недарма кажуть: знайти підкову – це на щастя. То була робота. А тепер: "Ет, глемзання", – хоч вони і живуть з молота, а не із золота.

Їй хочеться, щоб візок був міцний, гарний, і вона упадає коло міхів. Коромисло чомусь поважчало: часто змінює руку. Болить у попереку. Ні про що не хочеться думати, а в скронях – цок... цок... Вона згадує, що їй снилося не просто жито, а ой у полі жито, начеб із пісні. В скронях знову – цок... цок...

Склепану штабу кинуто у воду. Клуби пари заволікають кузню. Нічого не видно. Дівчина повільніше надимає міхи, перепочиває і схоплюється, що сама себе дурить: горно ж притихає.

До неї підступає батько й каже:

– Ех, ти, згинаєшся і розгинаєшся, як у полі береза, – шкуратяних на ньому порипує. – Скуємо ми з тобою теліжку – запрягайся і махай куди хоч, – піддає охоти.

Оленка налягає на коромисло.

- Куй залізо, поки гаряче, - приказує.

А міхи надсадно скриплять: "Суп-ра... Суп-ра..." Вона посміхається. Коли Корній Терентійович ставить учневі двійку, то зауважує: "Супра!" - в перекладі з латинської це значить: очі вгору!

Вона гне коромисло з усієї сили донизу, сама теж нахиляється додолу, а міхи скриплять: "Суп-ра"...

2

Бруківка бокаювата, обочини ямисті. Оленка йде і постукує черевиками на липовій підшві. Щоб у пальцях ті підшви згиналися, їх розрізано й оточено зсередини пасочками. Тільки й ременю, що пасочки, все інше - брезентин, дерево. Не черевики, сама назва.

Дівчачі очі, звиклі до розруйнованої міської дороги, до знищених будівель, добачають нове руїння. Вчора ще лежали латки тротуару, а нині плити вивергано.

Ранок, але нікого не видно. На яких вікнах віконниці, їх не повідчинювано, а які затягнуто фіранками. Будинки, хати - мовчазні, вовкуваті, обідрані.

Вона спускається з гористих Волоків. Велике, добре сонце, зійшовши із-за Старого Городища, заливає промінням Крижі. Висвічуються розтрощені, зі знесеними дахами корпуси залізничних майстерень. Більша половина міста над річкою Крижичанкою у купищах цегли, тиньку й грузу, які начеб повсякчас димлять: там було гетто. Стоїть із потрісканим фронтом собор, націлившись у небо хрестом. Блищить лише вікнами вокзал - присадиста сіра споруда. За собором, на Перничівці, червоніють ряди котеджів, де живуть ляндріт, комендант гестапо... Крижі поріділі, як прорубані. Лежать, вимирають у долині під високим небом, під крилом лісу, серед полів, де туманіють далекі села. На привокзальній площі, яка буває і ярмарковою, на щоглі завис фашистський прапор.

І це - місто?

Оленчині дерев'яники стукотять по землі, як і по брукові. Дівчина йде, зменшуються широкі обрії. Звужується великий світ, і вона мовби зменшується в ньому. Вже їй не видно полів, лісу - широких просторів. Болять руки, біль від ковальських міхів ще терпне в її плечах - важка дорога до школи, важка і сама школа, ліпше б до неї і не ходити. Але Корній Терентійович каже, якщо ми самі не вчитимемося, то нам буде ще гірше. Вона підбадьорює себе цим і думає: натягнув батько шини на колеса чи ні? Якби Сергійко більший, а то батькові й до міхів, і за молот...

- Ковалівно?

Оклик перепинив її зненацька. Видяш! Оленці хочеться чимдуж поминути його садибу.

- Стій-но, - начеб просить він, хоч міг би й гаркнути: "Стій!" - як уже звик. - А де ж твій добрий день? Чи вас цьому не вчать?

Вона зупиняється.

- Добрий день.

Видяш хнябитися у хвіртці й сміється, його садиба щільно обнесена дошками, які пофарбовані назелено з червоними ромбами. Поверх натягнуто у три ряди колючий дріт. Ворота ковані залізом. Залізом кована й хвіртка, в якій прорізано "серцем" вічко. Хата - мурована, з підвалами, застелений балкон. Навіть нужник мурований.

Крізь прочинену хвіртку видно: каменярі викладають двір плитами. Раніше тротуар тягнувся лише від хвіртки до хати, тепер подвір'я забетонується.

Видяш у чорному, на рукаві біла пов'язка: поліцай.

- Татусь кує?..

Оленка мовчить. Вона і не дивиться на нього. Стоїть перед ним - білокоса, в білих кісниках, у рябенькому светрику й стримується, щоб не затреміти. Передчуває: Видяш запитуватиме: "А де вугіллячко берете? - й хитро додасть: - Я все про вас знаю, навіть те, чим ви дихаєте".

Але він цього разу про вугілля не згадує.

- Поковує, святий та божий, - проказує, зручніше схиляючись на хвіртковий стовп.

Видяш непоказний: обличчя кулачком, завжди червоненьке, ніби підрум'янене. Не очі, а очки, не ніс, а носик, не рот, а ротик - усе дрібне. Держить у руці круглого кашкета, і дрібні чорненькі кучері всіюють його лисинку.

Оленка поблимує на нього спідлоба й думає: "На кого він схожий?.."

А він начеб і не втримує її, але й не відпускає від себе: тягне слово за словом, як kota за хвіст.

- Значить, кує...

Вона знає, що він має на гадці, мовляв, якщо на ярмарку я ще не застукав твого батька з підковами для чобіт, з клямками, з лемешами, то нехай дякує за це мені, його кумові.

- Ти в дерев'яниках?

Її пориває кинути йому в обличчя: "Як бачите!" А він піджартовує:

- І як вони до ходу? Може, батько їх ще й підківками тобі підкував би? Зносу не було б! - Його сміх теж дрібний, холодний.

Видяшу набридає хнябитися. Випростується. Чоботи з високими халявами. Він утопає до колін у своїх чоботях. Оленка покусує нижню губу: придумала! Він схожий на мишу, яка вискочила з димаря, набравшись сажі.

- Що ж, дякуй своєму таткові за дерев'яники, - проказує він, показуючи свої гостренькі зубки. Серйознішає, і його чорні очки зблискують, налившись тушшю. - Я його знаю, робили з ним на промкомбінаті. В нього переконання! - Видяш це мовби й не каже, а гризе. - Що ж воно таке - переконання? Хоч ти Ковалівно-Висоцька ходиш до школи, але й ти не знаєш. Я помиляюся? Ні. Видяш ще ніколи не помилився. Переконання - це те ж саме, чому люди не ходять голі. Ти кумекай. Присягаються: в це я вірю, а в це ні, на цьому стою і мене не зрушити!.. В чому ж тут сіль? Та в тому ж самому, чому не ходимо голі. Прикриваємо сорочкою грішне тіло і такою ж сорочкою прикриваємо ще грішнішу душу. А чия ж, як не своя сорочка - найближча. Тоді, тьху, якщо вона не тепла!

На подвір'ї робітники попідіймали голови, слухаючи.

- Майстрові, не до вас п'ють, не роззявляйте ротів. Я тут з ученицею, з учорашньою піонерочкою річ веду. Чи, може, ви під собор проситеся?

Котрийсь із робітників на те відповідає так:

- Ні, не просимося. Там змушують поклони бити. Ліпше ми вже тут поколінкуємо.

- То-то!..

Під собором - тюрма.

Видяш підносить, виставивши напроти себе свою лівицю, зирить на годинника й відпускає її.

- Можеш іти, Висоцька. Але не дуже там слухайся отого Проскурняка-чмурняка, - перекиривляє прізвище Корнія Терентійовича. - Він мені просто не подобається. Ти спи, вставай і згадуй, що я тобі сказав.

Вона відходить повільно, потім пускається швидше, а він стовбичить у хвіртці й гукає навздогін:

- Не забувай, хто твій хрещений батько!

Колись, як була в сповитку, він носив її хрестити. Вона цього не пам'ятає. Проскакує повз незагороджену капличку. Кілька років тому капличку збиралися зносити, бо вона на переїзді. Видяш перший накинувся, розібрав цегляну загорожу й склав собі з неї нужника. Вона це пам'ятає. А як він вступив до поліції, батько сказав йому в очі, щоб і ноги його не було в них.

Це вона теж пам'ятає. Навіть той суботній день і то, як Видяш відповів: "Гляди, куме, ще пожалієш...", - і облизав своїм гостреньким язичком тоненькі губи.

"І як земля такого носить? - думала Оленка. - Як?.."

Замість портфеля чи ранця в руці - рогозяний кошик. Тепер нема нічого фабричного. Люди живуть, як у печерну добу, думає вона словами Корнія Терентійовича, забуваючи, що несла йому радість: візок, теліжка буде, і вони поїдуть по картоплю.

Її мучить: "І як такого носить земля?.. Миша у сажі, але то така миша, що й kota не боїться, - ось хто той Видяш!" - розгадує Оленка.

Вона незчувається, коли поминає руйновища й розбитою дорогою виходить на круглу привокзальну площу. Перед нею - вокзал, за спиною - будинок гестапо й поліції, а школа обіч - за залізною огорожею.

Ще дуже рано. Вона зупиняється, ковзаючись по брукові,ступає до стояків, на яких викинуто фашистський прапор. Стояки зварено й поставлено розкарякою, як вежку, а на ній щогла,^[19] - таке зварити й поставити можуть хіба що запопадливі холуї. Оленка, озираючись, обходить стояки зі щоглою й плює - раз, обходить вдруге і знову плює - два... Над нею лопотить полотнище, і на ньому наче б корчиться на білому тлі свастика. Вона тричі плює до підніжжя цього прапора, а тоді стукотить дерев'яниками до шкільної огорожі.

Школа гула. Серж Швидак розкручував над головами ремінь з алюмінієвою пряжкою. Дудоніло. З навстіж розчинених входних дверей нахильці, товплячись, випихались учні. Злетівши зі сходів, менші зупинялися купками, а старші вимахували на площу. Віктор Яременко і пакував хліб з маслом, і вертівся дзигою на одній нозі – рудий, пістрявий.

Оленка збігла зі сходів, держачи в руці цілушку. Піднесла її до губів, але не вкусила. Погейкування, шарварок, висвист Сержевої пряжки, мелькання Віктора – все це зупинилося, вмовило. Ударив барабан, завищала труба – з вокзалу привезли полонених.

Їх виводять і шикують в колони перед гестапо й поліцією. Звідси поженуть в Іванову долину. Там концтабір, і там полонені битимуть базальт. Фашисти і в концтабір ведуть з музикою. Грають самі полонені.

Дівчина виходить за огорожу й прихиляється до неї плечима. Площа обсаджена поліцаями, вокзал блоковано. А барабан б'є!..

У неї в очах чорніє-мерхне полудневе сонце. Вона розплющує очі, щоб дивитися і бачити. Вузькі брови, зламавшись, тремтять, і тремтять вії. Пілотки, картузи, бинти... Гімнастерки, шинелі... Черевики, чоботи, онучі... Оленка втуплюється очима: двоє полонених, склавши руки, несуть товариша, його руки й його голова в бинтах.

Він не може обняти своїх друзів за шию. Третій полонений підтримує його за спину, а він помахує простоволосою головою то в той, то в той бік.

І завмерлі у вишикуваних колонах, і ті, що підходять, кожен з них, як усі. Всі вони на одне обличчя – полонені. Сонячно теплий вересень.

Оленка дивиться, вдивляється, але куди не повернеться, перед її очима те саме: голова, обв'язана скривавленим бинтом. Цей бинт по самі очі. Обличчя спечене, худе, похмуре. Воно мовби вибите з червоного граніту: клинцюватий ніс, запалі й стиснуті губи, випнуте підборіддя, висока шия. Кожна рисочка на цьому обличчі – наче вирізьблена.

З-під кривавого, начеб кам'яного бинта – очі, білки з червоними прожилками.

Оленка зацікавилася. Учні стоять примовклими купками. Один Мартин гасає, то він зник, то появився – невгамовний господарисько. Віктор доминає хліб з маслом. Мартин до нього: віддай! – забрав хліб з маслом у сина бургомістра, і вже його нема. До Віктора підходить Серж, підперізується, щоб було видно, яка в нього пряжка на животі, й наступає на нього: нащо віддав Мартинові свій обід? Дівчина схоплюється – це ж Мартин бігає до полонених і назад.

А де ж Лесь?..

Мартин підскакує до неї, хапає за руку з цілушкою, але вона затискує цілушку.

– Дурна... Я віднесу, – каже.

Вона бачить Леся, який, відступаючи задки, дивиться на неї.

– Я сама! – кидає Оленка Мартинові й відривається від огорожі.

Лесь Стогній вибігає на площу. Оглядається на неї. І вона побігла, мовби

наздоганяючи його. Він досяг колони, віддав свій хліб, повертається. Якби і їй так? Есесівець напускає на неї вовкодава. Лесь стає як вкопаний: вовкодав на нього гавкає, й Оленка встигає всукати свою цілушку в перші-ліпші руки.

Гальт, лайка. Лесь її почекав, і вони мчать до школи.

А Мартинові хоч би що: навідбирав у малечі хліб, печену картоплю, задубілі деруни, яйця – хто що має, те й бере на обід, – ізсипав гамузом у картуз і жене, як вітер. Серж, Віктор та ще Жора Глинський хочуть його перегнати, підставляють ніжку. Він перескакує через їхні ноги, він не боїться не то їх – поліцаїв, есесівців з вовкодавами. Промайнув, де поліцаїв й есесівців найрідше, віддав, що роздобув, зі своїм картузом. Мартинові погрожують, його переймають – він показує голі руки; сміється – показує білі зуби, підкидає головою, тицяє пальцем на школу – дзвінок! – і, вихрастий, русявий, тікає з площі.

Учнів ніхто не заганяє в розчинені двері. Малеча залітає, як горобчики, – фур по сходах, фур. А старші ступають з опущеними головами: батьки на війні, може, чийсь і тут, на площі, і його поженуть у концтабір?

Лесь ступає за Оленкою. Він теж у дерев'яниках. Вони мовчать. Лише їхні підошви човгають по підлозі.

Останнім у клас вмітається Мартин.

У дверях з'являється пані Ельза. Зупиняється на порозі – коси розпущені, як пишна кульбаба, шия міцна. Вона тисне до виставлених грудей журнал й акуратно складену газету: ніяких підручників нема, то ж навчає німецької мови з газети.

Парти порипують, учні зриваються. На "гутен таг" учителька накидається з криком:

– Зачинити вікна! Зачинити!

Серж і Віктор зачиняють вікна, тоді вона рушає від порога. Вицокують її чорні лаковані, на високих каблуках черевики. Мелькають м'язисті, дебели литки, і сама вона, дебела, в чорній сукні, з якої випирають стегна, в білій блузці з рукавами буфами, ставши по-військовому струнко перед класом, пронизливо оглядає всіх рудакуватими, підведеними синькою очима.

До фашистського нашестя пані Ельза була Лізою Олександрівною Дермак.

Вона викладала німецьку мову, не дуже її знаючи, й навчалася в учительському інституті. Тепер стала Ельзою Дерман, мовби таким і було її справжнє ім'я і прізвище. Довго клопоталася, поки прийняли у фольксдойчі. Хвалилася наліво й направо, як медична комісія досліджувала її черепа, її носа, науково довівши, що вона справді належить до вищої арійської раси панів, а не унтерменшів.

Щоб ще більше утвердитися в фольксдойчах, перефарбувала коси в біле.

Не визнавала, щоб до неї зверталися по імені й по батькові, навіть не пані навчителька – пані Ельза.

– Чого нагнули голови? Носите хліб недобиткам! – закричала розлючено.

– Не всі...– заікнувся з передньої парти Серж. Це ж пікнув і Жорж.

– А хто? – напустилася пані Ельза. – Ану, називайте!

Вони повставали. Котрийсь із них оглянувся на Мартина.

- Таке! - пхилькнув Мартин. - Ти он на Віктора тицяй. Сам Віктор віддав мені хліб з маслом, я й відніс, - сказав він і показав Сержеві й Жорі язика. - А як же не нести? Вони ж - наші!

- Вікторе, ти, син пана бургомістра?.. Хліб? З маслом? - аж затрусилася пані Ельза, забувши, що стоїть на сонці.

На її лобі заблищав піт.

Клас захихотів, - чи з того, що Мартин показав донощикам язика, чи з того, як учителька накинулася на сінка бургомістра.

За вікнами пролунали команди. Полонені рушили, площа задубоніла.

Пані Ельза відступила в затінок. Сонячне проміння замиготіло по стінах, і Оленці здалося, що вона знову бачить великі, гнівні очі з-під кам'яного бинта.

- Пані Ельзо, он мій кашкет валяється, - почувся голос Мартина. Він стояв коло вікна й показував на площу. - Біт-те... - просився за картузом.

4

Мартин до школи не прийшов. Візок готовий, тому Оленка з Лесем подалась опісля уроків до нього: вони втрюх обіцяли Корнію Терентійовичу накопати й привезти картоплю.

Мартінова хата на Перначівці. Треба піднятися до собору, проскочити вулицю-алею, на якій шнуром стоять котеджі, й вийти на пригірок. На Мартіновому кутку вузькі, як стежки, узвозисті, заболочені провулки, халупки, що налазять одна на одну, й вузькі городи, що тягнуться до гаю, колишнього парку.

Хлопець і дівчина підходять до кривобокої низенької хати з перекошеними вікнами. Подвір'я в спориші. Двері трахкають - Мартин на порозі. Кругловидий, набурмосений, ніс пипкою. Таке враження, що не радий і не хоче пустити їх до хати.

Лесь запитує:

- А де твоя коза?

- Коза-коза! - відпекується Мартин.

- А ми подумали, що ти злякався Дерманки й тому не прийшов до школи, - кидає Лесь.

Мартин морщиться і мовчить, Оленка зиркає на Леся, щоб той прикусив язика, каже, чому вони тут, згадує, як пані Ельза хапала Мартина, коли він попросився за картузом, потім Леся, її за вуха й гнала до пана директора за те, що вона носила полоненим їсти, і як він, Мартин, заступився за неї, Оленку.

- Ти так і випалив тій Дерманці в очі: "Хапайте, крутіть, пані Ельзо, мене хоча б за обидва вуха. Мої вуха витримують. А Оленку нащо - дівчинка ж?" - проказує вона бубонистим Мартіновим голосом, раптом повертається й дивиться на Леся.

Лесь вловлює в дівчачому погляді, докір, навіть виклик за те, що змовчав перед Дерманкою, і він каже:

- Вчора пана директора не було, й він нині нас викликав.

Мартин перестав морщитися.

- Ну й що? - запитує і сходить з порогу.

- Кричав аж ревів, - відказує Оленка.

- Віктор, Серж і Жорка йому, на тебе найбільше доносили, - відказує Лесь і додає: - От кому б не завадило дати бубни!

Мартин повертається до порога, мовби йому зовсім не цікаво, хто на нього доносив.

Оленка відчуває: Мартин не вірить Лесевим словам. Їй образливо. Хіба вони не товариші? Разом вступили до першого класу. Разом вчилися в панській школі. Коли звільнили від панів, разом вступали в піонери. Тепер - разом. Мабуть, Лесеві не треба було починати з того, що Мартин злякався пана директора й не прийшов до школи.

- Я знаю, - каже вона Мартинові, - ти зовсім не тому не був нині в школі, що когось боїшся, не тому...

Мартин кліпає повіками, а його вицвілі брови зводяться. Лобасте чоло затінюється. На скронях пульсують сині живчики.

- Я ж сам... - зривається з його губ. Губи стискаються - з нього не видобудеш більше й слова.

Давно не підстригався: патли напустилися на вуха. Сорочка завелика, піджак теж - батькові.

Лесь і Оленка знають, що він сам. Переступають з ноги на ногу. Кому тепер з медом? Але, хоч би як там не було: в Леся - мати, в Оленки - і мати і батько.

Лесь опускає голову. Оленка поколупує своїм дерев'янком стежку й напрошується:

- Може, тобі допомогти в чомусь, Мартине? - паленіє, бо і сама не знає, як йому допомогти, чим, але напрошується ще дужче: - Ми б могли, правда ж, Лесю? - і дивиться на пазуху його заходженої сорочки.

- Чому б і ні? - згоджується той, розпрямляючись і вирівнюючись.

Мартин сміється й каже:

- Хлопці й дівчата, я сміюсь, бо якої мені допомоги? А по картоплю - гайда, хоч би і завтра.

Мартин проводить їх, не сходячи з порога. Вони відходять, і він смутніє. Руки опустилися. Босі ноги мовби примерзли до вичовганого каменя.

Він сам: батько на фронті. Другий рік від нього нема ніякої вістки. Чи живий? А мати? По його ліву руку - стоїть хата з вибитими вікнами, без дверей. Жила велика родина. Переховували пораненого партизана. За те усіх: бабуню й діда, їхню дочку Марію з двома старшими дітьми і з малою Дінкою - за колючий дріт коло станції. Ешелон подадуть і - в концтабір. Чекали. А Мартинова мати Нюра працювала прибиральницею на вокзалі. Тітка Марія й передала їй Дінку через дріт. Його мати зважилася, взяла й привела дівчинку додому, а поліція слідом. Мати випхнула Мартина і Дінку у вікно. Він із Дінкою встигли сховатись. Йому що, аби з хати, на город, у гай, а там - і сам чорт не знайде, не то що поліцаї. Він сховав Дінку в лисячу нору. Вернувся - матір заарештували. Її протримали місяць під собором. Він і передачі туди носив. А потім узяли й вивезли. Хто каже, що на роботи, а хто - в концтабір. У кого допитаєшся?

Чи мати повернеться? От він і сам. Ні, не сам: давно переховує Дінку, але й найближчі нехай думають, що він сам. Коли матір погнали під собор, він кинувся до своєї тітки Люби, матеріної сестри, а та, як побачила його, відразу ж і затрусилася: так злякалася. Мабуть, подумала, що прийшов до неї жити, бо як же йому без батька й матері? Та він уже заспокоїв тітку Любу. "Напевно вам, тітонько, ніяково, що я прийшов?" – запитав. "А як ти здогадався, Мартине? Я завжди була певна, що ти і розумний, і вихований, і чемний. Навіть коли батьки тебе не раз сварили за всячину: хіба неправда? – я і тоді стояла за тебе горою!.. А німаки, поліцаї нікого не милують, хто вступається за тих, що в гетто, чи хто з ними зв'язується. Сам, голубе, знаєш", – розбалакалася тітка. "Не бійтеся, тітонько, як я до вас ішов, мене ніхто не бачив, і, будьте певні, я ніколи більше до вас не навідаюся, хіба що ви самі мене навістите", – пообіцяв і запевнив він. Це її зворушило, вона просила його до столу, щоб хоч попоїв: якраз борщ укипів і є чим забілити, та він відмовився: "Нехай вам, тітонько, більше буде: я не об'їдаю". Спроваджуючи його, не стрималася й запитала: "Чи правда, що ти з Маріїною дитиною ховаєшся?" – "Така правда, як вош співає, а Гітлер почув і наструнює своїх маршалів, щоб вони слухали", – випалив, з тим і пішов, а вона й відсахнулася. А в нього ж жевріла надія оповісти про Дінку, може б, тітка її взяла, може б, перепроварила на далекі глухі села.

Йому треба берегтися. І ховатися йому треба.

Він стояв на порозі, видивляючись і прислухаючись: через неї, через Дінку не пішов до школи, хоч саме через неї йому і треба ходити, щоб не було найменшої підозри. Дінці, бач, сумно. Завів уранці козу з цапком до хати – нехай пограється, а сам до гаю, нарвати козі й цапку трави. Вертається: коза на подвір'ї, мекає, а Дінка цапка не пускає, товчуться у сінях. Він обімлів, – вони ж під самим носом у начальників гестапо, поліції. Якби ту Дінку хто уздрів одним оком – капут і їй, і йому. Вигнав цапка надвір, тупнув на Дінку, колодку на двері, а сам то навколо хати, то в провулок, то на город: не міг знайти місця. Перетрусився, перетремтів і взявся за роботу. Мати город посадила. А з чого вони з Дінкою живуть, як не з того городу: картопля, буряк, капуста, морква – своє. За картоплю чи за іншу городину інколи на базарі він виміняє хліб, так що інколи в них і хліб водиться до козячого молока.

Відійшли Оленка з Лесем, а Мартин не вертається до хати. Там знову коза з цапком. Як не сердився на Дінку, але мусив завести козу з цапком їй для розваги, бо ж вона світу-сонця-не бачить.

Пересвідчився, що нікого нема близько, взявся за клямку.

– Награлася і як собі хочеш, – сказав Дінці. – Козу я забираю, нехай трохи попасуться з цапком, сам буду на городі, бо треба в'язати цибулю, а ти до вікна щоб і не підходила. Почуєш, що хтось іде, ховайся під запічок і затуляйся затулою.

Замурзане, чорнявеньке – кіски баранчиком – дівча мовчки лупало чорними очима.

Мартин припнув козу на Дінчиному зарослому подвір'ї; коза її годує – це по-перше, отже, тут гріха нема; а по-друге, щоб їй не було видно з вікна, де та коза з цапком?

Цибуля підсохла. В'яже її у вінки, сидючи на городі, й не спускає погляду з хати. На дверях колодка. Як та колодка на дверях, так Дінка в його грудях. Про що б не думав, а "зачиняє" і "відчиняє" себе Дінкою.

Дінчин город у бур'яні, на сусідському, праворуч, було жито й тепер стерня, лишедесь віддалік повзає якась бабуса. Він знає: вона підсліпувата й недобачає. Цибуля шелестить. А його думки шумлять. Над ним повно неба, перед ним повно простору, а його думкам тісно.

Мартин згадує батька, згадує матір – перед ним зеленіє, подекуди багряніючи на узліссі, гай, удвобіч розкинулася бідна Перначівка, за нею лежать Крижі, кричать поїзди, женучи на схід і захід, над ним висне синє вересневе небо; а його голова гуде, як великий дзвін, і на те, чому він мучиться, що болить лютим боєм, що палить душу й що не може погаснути, ніхто не дає відповіді.

Його пориває: покинути цибулю, Дінку, козу з цапком, схопитися, бігти. Куди?

Він задивляється на гай. Добре бути деревом. Корінь шукає в землі поживу. Листя п'є сонце. А зима – стоїш собі в снігу. Дивиться довго, аж сірі очі стають, як олов'яні.

Але навіть ходити в той гай тепер небезпечно: комендант гестапо щоранку вигулює там коня.

Хлопець згадав, як комендант гестапо щоранку пришпорює сірого, в яблуках жеребця, і його думки мовби наткнулися на перешкоду, якої ні обійти, ні переплигнути. Саме ім'я пупгестапівця – Зігфрід Штернфельс усіх лякає. І Мартин думає: якби того пупгестапівця тут не було, то батько й мати були б дома, то ніхто б не забирав Дінчиних матері, братів і сестер, бабуні й дідуня і йому б не треба було з нею ховатися. І той гай, як був, так і був би міським парком.

Косує на хату – на дверях колодка. Тихо. Та Дінка, як всі. Чому ж її хочуть убити?

Люди яких знав і яких не знав, всі начеб однакові. Рогатих він не бачив. З'явився пупгестапівець – одним нашито бубни на плечі й на груди, поганяй до ями. Іншим начеплені бляхи, гвинтівки в руки – поліцаї, це ліпший сорт. А собі – рунічні знаки на коміри, погони, блискавки на рукаві. Він – найвищого сорту. А решта просто в лахмітті, нехай бояться й здихають.

"І поки той пупгестапівець буде верховодити, як йому заманеться?" – думає хлопець.

З гаю виходять Серж, Жорка. Помічають Мартина і прозивають його:

– Козопас! Козопас!

Підсліпувата бабуса не бачить їх зі свого городу й хреститься, бо вона теж з козою на межі.

Мартин не озивається до прозивачів. Завдає собі на плечі вінки цибулі і йде з їхніх очей.

– Козолуп взявся за пуп!..

Він насуплюється, якби не Дінка, не один з них взявся б за пупа. Він би їм показав. Зуби поцокують з ненависті. Заходить у повітку, хапається руками за голову й плаче. Сльози течуть у долоні й обпікають пальці.

Мартин сидить, не хоче виходити з повітки.

Босу ногу клює курка. В нього є і трійко курей. Все, що мама залишила, він допильнує. Троє курей несуть по троє яєць. Двоє для них із Дінкою, а третє він відкладає.

Хлопець проганяє курку й вигулькує з повітки. Прозивачів не чути, коза з цапком пасуться. Хата зачинена. Ступаючи подвір'ям, він думає: "А що б ви сказали, коли б знали, що в мене є Дінка? Що?" З ніг і до голови, з голови і до п'ят його охоплює щось ще незвідане, непереборне – втіха, радість? Це почуття таке сильне, що він, здається, зараз візьме Дінку на руки, понесе, буде носити її по всіх Крижах, щоб усі знали, щоб усі бачили. Він впивається своєю радістю. Вийшов у провулок, стоїть, і його очі, як вогні.

Вкоськує себе, щоб заспокоїтися. Ні, нікуди він Дінку не понесе, нікому її не покаже. Хіба даром ховав її в лисячій норі? Серце перестає стукати. Замість зловтішної радості в груди вливається тепле, ніжне: так буває, коли Дінка притуляється до нього вві сні і коли він спить, готовий у будь-яку мить, зачувши небезпеку, виплигнути разом з дівчинкою в прохилене вікно. За те тепле й ніжне, що він відчуває, коли Дінки й нема поруч, Мартин нічого не боїться, і йому ніхто не страшний.

Йому ще багато в цей день довелося дечого зробити: виніс на горище цибулю, нарубав трохи дров, бо ж зима не за горами, а тоді не нарубаєшся, і він, де що не вперше, носить і рубає. Нарешті подоїв козу. Вечеряли з Дінкою в сутінках. Запала темрява – вивів Дінку на двір. Походили споришем і – спати.

Ще й не світало, Мартин двері на колодку, а сам по траву. Коза з цапком повинні щось їсти. Припинати ж їх, покинувши, не випадає: час непевний, хтось відіпне – і шукай вітра в полі. Або просто коза зірветься з припону й побіжить світ за очі.

Найкраща трава в гаю. На межі він давно повиривав. Уже осінь, і трава не хоче рости, жухне.

З рядниною через плече помчав з городу. Поки пупгестапівець виїде на прогулянку, він нарве доброї трави і повернеться. Вбіг у гай, накинувся на траву під кущами.

Трава висока, жиласта, перестояна. Рве, а вона в'їдається в руку. Якби серпом, та Мартин не зважується: відразу буде видно, а тоді, дивись, якийсь Видяш і заявиться: "Ти жнеш, де заборонено?" – навіщо йому сніг на голову.

Прихилившись, незчувся, як над ним хтось зупинився й дихає просто за комір. Отерп. Підводить голову – коняка. Справді перед ним стояла якась шкапа. Була спутана. Тягнувся припін. Перше, що подумалося: козу нізащо не можна залишати на припоні, – шкапа на ланцюгу й то зірвалася, а в нього ланцюга нема. Він сказав: "Кось-кось..." – і погладив коняку по губах. Далася, не тікала.

Це була гніда кобила. Мартин знав чия – колишнього онучаря з Перначівки. Тепер кругом онуччя, кругом сама тобі утильсировина, але онучар її не збирає й не возить: нікому вона не потрібна, а кобилу держить, обробляє городи.

Йому стало шкода гнідої, і він намірився відвести сухоребрицю додому, та враз у

голові завертілося, закружляло: забув про траву, про козу з цапком, про Дінку. Спочив на ноги – кобила не втікала. "Кось-кось..." – узяв за ланцюга і повів її на середню доріжку, якою любить роз'їжджати верхи гестапівець.

Мартин квапився: миттю прив'язав кобилу до дуба край доріжки, але так, щоб її не дуже було помітно, – за ліщиною. Сам же не тікав. Йому конче хотілося побачити, що з цього вийде. Почує жеребець кобилу чи ні? Він знав, де йому найкраще сховатися: обрав собі куща, до якого не підступиш – такий густий. Продерся, примостився, спостерігає.

Скоро почулося: цок... цок.... Гаєм їхав Штернфельс. Середня доріжка, наче просіка, просвічується. Заблищали погони. Верхівець сидів, гицаючи, на сідлі, і кашкет теж погидував на його голові. Жеребець раптом зупинився, задер морду, вишкірився: "Іга-га!.." – заіржав. Німак махнув стеком. Кінь пустився з усіх ніг, і його не можна було стримати. Баский, струнконогий, у підтягнутому животі потюхувало: тьох-тьох... За кущем заіржала кобила, відгукнулася.

Мартин приріс до землі: почалося – комендант гестапо звівся у сідлі...

Хлопець заплющив очі. Розплющив: пупгестапівець без кашкета лежить на землі, чуває боки й кричить, лається по-своєму. Злетів з коня, як гниле яблуко.

Сірий жеребець клякнув на передні коліна – сам не розуміє, що ж сталося?

Мартин затиснув рота; його розбирає й душить сміх.

Пупгестапівець вихоплює пістолета, який у нього на животі, й не знає, на кого його спрямувати, – на свого верхового, чи на чужу шкапу?

– Кроца!.. – кричить, скрегоче зубами.

Сміх ще дужче душить Мартина...

5

Хлопці взяли за голоблі, волочать візок-теліжку, а за нею тягнуться Корній Терентійович з Оленкою.

На бетонованому мості їх перепиняє Видяш:

– Куди розігналися, позагнуздуні? – І, не чекаючи на відповідь, піднімає з візка-теліжки порожні мішки, під якими лежать два городники.

Лесь випалює: "По міні!" – осмілів. Мартин просто спльовує. Оленка признається: "По картоплю".

– Заткнись! – Поліцай тупає ногою. – Це ви, добродію, так навчаєте їх поваги, неслуху? – напускається на вчителя.

– Ми позагнуздуні – ваша правда, – каже Корній Терентійович. – Тільки ми розігналися, як ви самі зволили висловитися, а ви от на припоні. Та й то вас чомусь припинають на нікчемному бетоняку, а не на залізничному мості. Невже, пане Видяш, не довіряють?

– Що?! – кричить Видяш, аж відлунює під мостом. – Ану, забирайся!

Візок-теліжка гуркотить через міст.

– Будьте певні, я перевірю, з чим ви повертатиметесь! – обіцяє поліцай і додає: – А

ставлять нас, де треба. Це не вчительського ума діло.

Залізничний міст – оддалік. Там посилена варта – туди не підійти. Але й тут без аусвайсів – перепусток – чужим не проскочити. І купатися у Крижечанці коло мосту заборонено. Піщаний пляж знебувся, запустів.

Лесь розпинається, яка Видяшеві лахва: дере і цупить, що запопаде. Хлопець у запалі забуває про свою голобельку, й Мартин його стримує, щоб не дуже розперізувався, а тягнув.

Їх мирить Оленка, мовлячи: "Люди кажуть – окупантського батога й поліцейського кулака стережись".

Корній Терентійович зупиняється. Він ще цього не чув, але це йому подобається. Повторює: "Окупантського батога і поліцайського кулака?.." – й викидає палицею, спираючись на неї. Скільки його не пам'ятають, він з палицею. Одягнений у ходженому-переходженому. Комір сорочки попідлатуваний. Чорний галстук злиняв. А капелюх – з діркою.

– Не дуже задирайтеся, – просить він своїх учнів, натякаючи, що лихо не спить.

Леся це не вдовольняє. Він згадує, як сам Корній Терентійович щойно підкусив Видяша, й вставляє:

– Теля не мукало, поки його під ніж не потягли.

Вони котять на гору Старим Городищем. Уздовж бруківки – шпалерою тополі. Вчитель вдарає палицею об зламану тополю й каже:

– У війну, в лихоліття кожне дерево має свою долю, як і люди. Гляньте, що сталося з тополями? Одна обчухрана, друга обламана, третя зі знесеним верхом. Зачепив танк, обдер тягач, яку обламали для маскування... А тополі все одно ростуть.

Старе Городище – хати терасами, на предковічних валах – спадає до мосту, до зачиненого млина, до річки, відбиваючись у її водах.

Вони вибираються на чолопок Старого Городища. Вони над містом, над його кутками. Стають перепочити. Розсунувши горби і гори, широкою долиною тече, виблискуючи, їхня річка. Над нею поля і села. Чорніє крило Чорного лісу, який тягнеться із Карпат і, перекинувшись десь там, за горами через Крижечанку, розростається по Волині.

Корній Терентійович скидає капелюха. Біліє його голова. Сиві брови острішкують. Густі сиві вуса посмикуються задерикуватими кінчиками.

У цей час заскрипіло, заскреготало, і тужно зашелестіли тополі. Виїжджав, тягнучись, довгий обоз. Попереду в бричці гнав грубий ляндвірт. По боках гарцювали вершники-поліцаї, тримаючи напереваги гвинтівки. Охлялі, забіджені коненята ледве тягли вози з мішками. В деяких лежали зв'язані свині, вівці. Довгий і широкий драбняк був напакований курми. За возами пленталися – прив'язані корови, телиці, бички. Дядьки сидять похмурі, неговіркі. Лише якась молодиця то вхопить за ручицю, перепочине, то знову пускається бігти, мабуть, наздоганяючи ляндвірта, й голосить: "Віддайте, та віддайте! Вона ж тільна, моя первісточка!"

Хлопці й дівчина стоять у придорожньому рові. Коло них Корній Терентійович. Він

держить капелюха в руці, при своїй палиці, і вершник-поліцай тицяє на нього дулом: "Правильно, старий, робиш - перед нами треба здійсмати шапки здалеку!" Корній Терентійович проказує: "Місерія цум оцето", - і рвучко накидає на голову капелюха.

Курява клубами заступає дорогу - суне, навалюючись, рудою хмарою на місто. Лиш вершечки тополь проглядають і тремтять край дороги.

Оленка запитує в учителя, що він проказав поліцаєві?

- Горе, та ще з оцетом...

Допхавшись до цвинтаря, який винесений за Старе Городище і видніє з усіх боків, так начеб мертві завжди на сторожі й Крижів, і його околиць, вони звернули на шкільні городи. Їх наміряли вчителям відразу після звільнення. Тепер, в окупацію, ліпші ділянки, звісно, відібрали для себе пан директор, пані Ельза. Не дивно, що клаптик Корнія Терентійовича тягнувся смужечкою до яру і був ледащою невдобою.

Хлопці відразу взяли за городники. Картопляні кущі блаженькі, хмелиння ріденьке, незугарне. Коли Оленка приходила підгортати, полоти, їй здавалося - город виправиться, а тепер переконувалася, що курчат восени лічать.

Вчитель швидше машинально, ніж турботливо підбирав викинуті бульбочки, зовсім не цікавлячись, як вони вродили. Його думки, мабуть, були далеко. І коли Лесь з Мартином, накопавши, навикидавши кущів, поспиналися на городники, він сказав: "Давно я вперше почув про оте горе, та ще з оцетом", - начеб і не підбирав картоплю, а чекав, поки хлопці притомляться.

Давно відхмарував грабіжницький обоз, в якому лементувала молодиця. Видяш, напевне, не пропустив її через міст, накинувся на неї, натовк, прибив. А тут погодяно, тихо. Над яром, до якого вони дійдуть, вітер торкає кущі глоду, грабини. Яр глибочезний - Вовчий. За ним до Чорного лісу облогує поля першого Старогородищенського колгоспу. Закапарані, збур'янілі.

Дивлячись поза Мартина й Леся, повз Оленку, яка присіла навкарачки на ті змарновані облоги, Корній Терентійович почав свою оповідь. У часи першої світової війни його мобілізували на фронт з Глухівського учительського інституту. Брили Перемишль і відкочувалися назад. Фронт часто ламався.

- Служив я в піхоті. Взяли ми Добриводи. Село велике, багате. Австріяки нас вибили. А коли ми вступили у Добриводи вдруге, вони були розбиті вщент. Мене поранило в ногу осколком, і не знайшлося хати, в якій я міг відлежатися. Так і валявся в похідному лазаретному фургоні серед смалюхів. З буди мені було видно: стирчить комин. І тут я побачив, що на вцілілому припічкові сидить простоволоса жінка. Весніло. Відпустили морози, і потекли струмки. Раптом та жінка засміялася, а потім розреготалася. Хижо, люто. А тоді вискочила на припік і вдарила в гопки. Я збагнув: божевільна.

А коли втомилася, знову сіла на припікові, набрала попелу, сипала собі на голову, примовляючи: "місерія цум оцето", - справляла поминки по своїх синах...

Він казав їм про минуле, щоб вони розуміли теперішнє, яке їх підстерігало, полюючи за ними на кожному кроці.

Ніхто з них не знав, що Корній Терентійович був поранений. Лесь заїкнувся, от, мовляв, чому ви при палиці. На що вчитель пожартував: від ноги до серця і до голови – не близько.

– А тепер натискуйте, хлопці, на городники. Ваші батьки на фронті, Мартин і без матері: повернуться, ще не таке будуть розказувати.

Оленка пожаліла, що її батько не на фронті, метнулася до картоплі й не розгиналася: вона і при матері, й при батькові, чи найщасливіша? Фашисти вдерлися у Крижі перед жнивами, в перші тижні війни – батьків рік не встиг до прийому, до призову. Лесів батько служив у міліції, його відразу мобілізували. Мартинів молодший, тому теж пішов.

Вони захопили два мішки, а тієї картоплі хоча б в один набралось.

– Ну й бульба у вас, Корнію Терентійовичу, – не стримався Мартин, заглибивши в землю городника. – її або свиням, або в контингенти.

– А ти, хлопче, правий, – обізвався вчитель. – Пані Ельза склала рознарядку, скільки нам здавати контингенту. Будь певен, окупанти, як свині, моєю картоплею не погребують.

– Землі б вони наїлися! – кинув Лесь.

– Їх і цим не залякаєш, – сказав Корній Терентійович. – Вони і нашу землю везуть вагонами.

Мартин поплював на руки й не випускав городника. Вечоріло, і він частіше й частіше згадував Дінку. Покинувши Леся на козі, гнав свою постать, досягаючи до яру. Докопав картоплю до кінця, змахував рукавом з лоба піт. Змахнув, стояв, і враз його не стало – так і шугнув у Вовчий яр.

Він не вийшов на повен зріст. Згодом із-за куща виткнулася його звихрена голова. Мартин кивав пальцем, щоб хтось підійшов. А коли Лесь з Оленкою кинулися бігти, він замахав рукою, щоб не бігли, а йшли повільно, поодиночі.

На схилі яру, під кущами лежав чоловік з перебинтованою головою й стогнав. Гімнастерка, галіфе – дрантя. Мабуть, полонений. Вимахнув, очевидно, з Чорного лісу або, навпаки, пробирався до нього, та досяг до Вовчого яру і знесилів.

Візок-теліжка знадобилася зовсім, не під картоплю.

Корній Терентійович сказав, щоб принесли води.

Глибував, крутячись, Вовчий яр.

6

Стукав молот, подзенькувало ковадло. Оленка зупинилася, передихаючи. Дзень-дзень – на весь день: батько – в кузні. А де ж йому бути йще? Встане – і за молот, а вона до міхів, поки не йде до школи. Допмагає й повернувшись. Землі у них і на заячий скік нема: латка городу. Хіба прогодує? Ковальська доля – сушняк із вогню, приказував батько. Правда. Зарібки тепер які? Це не те, що працював у промкомбінаті, коли двічі на місяць давали платню і за гроші можна було купити не самий хліб, а трохи й до хліба. Тепер гроші ніщо. На них ніхто й не зважає. Торгують натурою. Батько йде на

базар, обвішаний своїми нехитрими виробами, як злидень, а повертається з торбинкою муки, півторбинкою круп, буханцем хліба, як старець. Наслухаючи вибряк молота й ковадла, вона так ясно уявила його з торбинками в руках, хлібом на грудях, під бортом вишмуляного шкурятника, мовби він стояв перед нею.

Вона зітхнула. Пригас запал, завзяття, з якими вимахнула з мочарів, добігла до бетоняка-криниці край городу й пустилася стежкою.

Завиднів під черепицею дах, уже видно й хату – стоїть дверима до городу. Мріяли про ганок і щоб на вулицю, та довелося замурувати. Хата не стара, її звели перед війною, якраз і Сергійко народився. Тоді вони жили, сподівалися, а сталося: на одній половині – кузня, на другій – оселя. Тепер не до хати: відміряють три метри або й не відміряють, просто в роваку.

Олена ступала, наче з повними відрами, наче несучи воду – так обважніла. Руки її опустилися. Лише зараз, наближаючись до рідної хати, почала усвідомлювати, що переховувати військового полоненого небезпечно, страшно. За це справді відміряють хату-могілу на три метри або просто в роваку. Батько, мати чи погодяться?

Вона ще раз глянула на долину, за річку, туди, де Вовчий яр, – там Корній Терентійович чекає, Лесь і Мартин чекають, але найбільше чекає він, із забинтованою головою, – невідомий.

Поділ її платтячка замочений. Вона викрутила його, стріпнула, щоб не впало у вічі матері, Сергійкові, коли б її перестріли, і – будь як буде – пустилася до дверей. У сінях – нікого. Постояла, увійшла в кузню і застигла на порозі, тримаючись за клямку.

– Накопали, привезли своєму вчителеві? – запитав батько, доклепуючи саморобного вухналя. – А я тебе не дочекаюся, – і кивнув на міхи.

– Ой, та картопля, тату, – видавила й затялася Оленка.

– Теліжка обламалася?

– Ні...- і знову затялась.

Він аж тепер поглянув на неї, задумливу, журну: чипіла у дверях на клямці. В синіх насторожених очах, у носику, який наставився, загострившись, у блідому обличчі – в усій її поставі була якась незрозуміла йому серйозність, якась прихована утаємниченість, тому й барився розпитувати її далше, а вона думала, чому він мовчить, не знала, як розповісти.

– Наша теліжка, – знайшлася й тихо проказувала, – знадобиться зовсім для іншого... Не тільки ж картоплю на ній тягати.

Батько поставив на ковадло молотка, обіперся грудьми об його руків'я.

– Бачу, що за тобою ніби чорти з болота гналися. Сукення он забрьохала.

– Не жартуйте, тату... Я мочарами йшла. Там військовий, – сказала Оленка і мовби набрала до рота води, опустила голову. Одна рука вчепилася за клямку, а друга не знає, що робити, держить косу і мене її, мене.

– Хто? – перепитав батько, подавшись до неї грудьми.

– Кажу: військовий... Голова перебинтована. Водою його напоїли, а він не дивиться, не говорить, лише стогне.

- Ну то й що? - на те батько.

Оленка здригнулася - відпустила клямку, випустила з руки косу.

- Як що? Його забрати і сховати треба, - сказала і наставила на нього зіркаті очі.

Він мовчки взявся за міхи. Потім витяг розпечений дріт, а вона думала: "Чи батько її не почув? Чому він мовчить?.. А може, він і не думає забрати і переховувати втікача? Як їй тоді глянути у вічі Корнієві Терентійовичу, хлопцям? Що робити?"

Тягнулися хвилини. Їй здавалося: ще мить і вона западеться в землю або накинеться на батька. В очах проступали сльози - горло стискував гнів, жаль і розпач.

І в цю мить, у незбагненно дрібну долю секунди, яку перетинав, але не поминав усевладний час, Оленці уявилася ясно, чітко забинтована голова, як вона бачила її на привокзальній площі в колонах смертників, що шикувалися до маршу в концтабір. І ця голова, що тоді мовби була вирізьблена з граніту, зараз ожила й належала одній і тій же людині - військовому, втікачеві. Із запалим ротом, спеченими губами, виставленими вилицями, загостреним носом, заплющеними повіками, які здригалися, але не могли піднятися, із брудним, у запеченій крові бинтом, із чубом, який посікся й сивів на очах... Навіть родимку під лівим оком втікача вона запам'ятала назавжди, бо прийняла цю чорну цяточку за муху й з острахом хотіла її зігнати, коли Лесь приніс у кашкеті води, коли Корній Терентійович підніс воду військовому до губів, а вона підводила йому голову.

І зараз, коли вона стоїть перед неговірким батьком, який, напевно, крім своєї роботи нічого іншого не хоче знати: мовчи глуха, менше гріха, - в цю незбагненну долю секунди в очах, повних сліз, з'являється Корній Терентійович. Він послав її до батька. В затуманеній свідомості дівчини постає навіть не сам учитель, а лише його вуса. Вони ніби покуціли, настовбурчилися, стирчать. Коли він сердитий, його вуса відразу куціють, настовбурчуються і стирчать. Їй соромно, страшно. З'являються і Лесь, і Мартин. Мартин каже щось дошкульне, пропікаючи своїми словами до кісток. Лесь відвертається од неї, мовби йому ніяково.

А ще через дрібку секунди всі вони зникають - і невідомий під кущем терну, і Корній Терентійович, і Мартин, а Лесь не зникає. Він втуплюється у неї своїми карими очима...

Вона недаром потерпала, підходячи додому. От і справджується! Чому ж під нею не провалюється земля?..

І тут озиваються молоток і зубило - її батько Полікарп розрубє дріт на нові вухналі.

Оленчині коси гладенько зачесані назад. Коси не заступають її очей - їх заступають сльози. Вона стримується, щоб вони не бризнули. Сльози стримують її гнів. І дівчина дивиться на батька дрізь сльози свого болю - не хоче любити батька; вона зараз ненавидить його.

Розпечений дріт червоний. Молот і зубило перетинають його.

- Хіба ж так робиться? - кидає батько в такт своїй роботі.

Розпечений дріт гасне, залишається недотятий. Батько встромляє дріт у вогонь.

Вона не підійде до міхів, не візьметься за коромисло, хоча б він просив, настоював. Батько надимає міхи, а їй у грудях гоготить, як у горні.

Порипують міхи, батько забарюється зі своїм останнім словом, пронизує Оленку своїми далекими, запалими очима, дивлячись на неї з-під поламаного козирка, і каже хрипким голосом:

- Таке не робиться вдень, - наче відтинає молотком і зубилом дріт.

Його довгообразе обличчя заросле. Руда із сивизною щетина нагадує їй злизану, вийняту з вапна щітку.

- Тату, як же робиться? - проривається Оленчине. Бризкають сльози. Вона сходить з порога. Їй байдуже, чи хтось зайде, чи ні? Нехай заходить мати, Сергійко, нехай заходять чужі і нехай бачать, який у неї батько. Вона спиняється коло ковадла й запитує: - Тату, скажіть!

- Думаю... - відповідає він. - А ти чого плачеш? На моїх руках не тільки ти - мати, Сергійко... Сергійко взагалі ні про що не повинен знати. Навіть не повинен здогадуватися. А твого втікача вдень не забереш. Та й не перевезти його телішкою через мочарі, а через міст не можна. Дуже недобре, що ви цілою купою на нього наскочили. Стільки очей.

Сльози течуть по Оленчиному обличчю й висихають.

- Але ж ми заберемо його, правда, татку?

Батько, не припиняючи роботи, розпитує, чи є через річку кладка, чи ніхто не жне очерету; Оленка відповідає, додаючи, що до мосту не можна потикатися, признається, як він налякав її своїм мовчанням, і аж сяє. Вони як двоє змовників.

7

Відтоді, як Мартин видер з рота у синка бургомістра хліб з маслом, віднісши його полоненим, Віктор Яременко остерігався їсти на видноті. Мало того, що не допакував свій обід, - йому влетіло від пані Ельзи, і пан директор знає, що його хліб з маслом, хай і недоїдений, було віддано колишнім червоним бійцям.

Тепер він бігав запихатися за школу, в тополі. Ось і зараз, щоб нікому не впадати в очі, прихилився до стовбура, вийняв з кишені пакунок. Набігла слинка - кінчик язика передчував близьке ласування. Віктор дістав з кишені ножичка на ланцюжку. Цього ножичка йому подарував батько, а батькові подарував комендант поліції Швидак, відібравши в когось під час облав. Зашелестіла газета, клацнув ножик.

Цього разу в нього - сало. Віктор шморгнув носом, підняв ножика. Ще не встиг відрізати шматочок сала, а мусив ковтнути слинку. Не випльовувати ж її? Йому і слинка була смачна. Кваплячись, поки ще сало вріжеться, відкусив трохи хліба: рот не хотів чекати, а рука з ножиком барилася. Нарешті відрізав сало і кинув собі на зуби - з ножика.

Він так захопився, запихаючись, що й не помітив, як наднесло Лесика.

Лесик не знав, де йому подітися, бо Оленка не прийшла до школи. Ймовірно, через отого військового, якого знайшли у Вовчому яріві і який переховується, думав він, не

знаючи, що Оленка залишилася вдома із Сергійком, бо батько з матір'ю склали на візок залізничка й потяглися на села – на міньки. На перерві Оленка любила покрутитися під тополями. Лесик і сам гаразд не усвідомлював, що його сюди пригнало. Шукав учорашні Оленчині сліди?

Наскочивши на бургомістренка, зупинився мов укопаний. Побачивши, як той нарізає шматочками сало, не міг відвести очей. І хоч він ворогував з Віктором, з усією його компанією – Сержем, Жорою, але сало його манило. Грубе, рожевеньке, воно пахло. Йому було видно, що воно м'яке і що його можна їсти самими губами.

"Ото меле! – прикро думав Лесь про Віктора. – Петлює!"

Давно він такого сала не їв. Скільки німці тут, він його і не бачив, і не нюхав. Хіба могло приснитися...

Лесь не просто ворогував з Віктором Яременком. Лесь до війни жив на Перначівці, в тому самому котеджі, де зараз поселився бургомістр. Не чекаючи, поки їх витурять, завбачлива Лесева мати заздалегідь перебралася в покинуту халупку на Волоках. Коли зробили гетто, стояли порожнем не лише халупки-розвалюхи, а й будинки, навіть цілі вулиці. Вікторів батько був до війни обліковцем МТС, яка організувалася. Він ще за Пілсудського закінчив рільничу школу, служив тоді в маєтку якогось осадника, а тепер, бач, "переоблікувався" в бургомістра.

Вони стояли один перед одним. Їх розділяла тополя.

Нарізаючи шматочки сала, ковтаючи, раз за разом облизуючись, а то й полизуючи лезо ножики, жмурячись од задоволення, бургомістренко нікого не хотів бачити. Захитайся земля, упати небо, він і тоді не переставав би пакувати, солонцюючи.

А Лесь усе думав: "Сальце..."

Він різко, сердито відвернув од Віктора своє обличчя, але рожеве, м'яке сало все одно не переставало йому пахнути. Не сходячи з місця, він повернувся спиною до Віктора. Та враз його розвернуло, мовби хтось узяв за плечі й поставив обличчям до Віктора. Лесеві дерев'яники застукали. Віктор вибалушився.

– Що, язик до ніг ви... ви?... – не міг сказати "висолоплюється", закашлявся.

– А тобі в горлі застряє? – гаркнув Лесь, чвиркнувши слиною.

Піднявши руку з ножиком до карка, Віктор показував, щоб Лесь ударив по карку: його душило. Лесь ударив, і той прокашлявся. Сало не випустив. Великий палець так і уп'явся в невеличкий шменделик. Витерся долонею і запитав:

– Хочеш?

– Дай.

– Чого захотів? Задурно?!

Лесь лихоманково думав, що б йому дати: самопала – всі мають, пороху, патронів... Нічого в нього такого нема, чого б у Віктора не було.

– Цуценя! Двоє я потопив, а одне залишив. Сіре, гарне...

– У нас, знаєш, який вовкодав? – пхінькнув Віктор.

– Нема чого мені тобі дати, – сказав і повторив: – Нема чого.

– А ти знаєш що?..

Лесь чекав, а Віктор уже замірявся відрізати йому шматочок по свій великий палець, який ум'явся в сало. Одначе він барився. Скинув оком з-під свого рудого чубика, зміряв Леся. Той почервонів, надувся.

- Ти ось що: попроси Мартина, щоб він давав задачі списувати, - вимовив. І запитав, начеб торгуючись: - Згода?

Лесь почав переступати з ноги на ногу. Височенький, стрункий, він мовби тоншав, похитуючись.

- Згода... - відповів він. Перестав переминатися, поменшав. Опустив голову, покусуючи набубнявілі губи.

Віктор чикнув ножиком.

- Тоді бери.

Лесь вагався й не підіймав голови. Він стояв бочком, бочком простяг руку і не взяв, а хапонував шматочок слизького сала. Відразу кинув його до рота й почав жувати.

- Правда, добре? - допоминався Віктор.

Лесь мовчав. Він хотів відчутти смак сала, насолодитися: рожеве, м'яке, заманливе, воно принаджувало, пахло, але незчувся, як просто лигнув його.

Віктор дорікнув:

- Що ж ти без хліба? - простяг скибочку, м'яту, засмальцьовану, а сала вже не було, дочавкував його. - Як знаєш, - відпекнувся і пошпурив скибочку хліба. - Пташкам... Ти не хочеш, пташки видзьобають, - обсмоктав пальці. - Не забудеш, за що моє сало їв? - клацнув, складаючи ножика, й повагом рушив під тополями.

Лесь стояв і спостерігав, як Віктор пустився бігцем, завертівся коло зграйки школярів, дав щигля першокласникові, а тоді поманив пальцем Жорку, Сержа і, обхопивши їх за шиї, повиснувши на них, зашепотів щось на вухо то одному товаришеві, то другому. Школярі розсипалися на шкільному подвір'ї. Малеча гасала. Гам, гармидер, вигейкування, дівчата-шестикласниці походжали, взявшись попідручки - попарно. Все було, як завжди на перерві, і Лесь теж побіг під тополями. Кого б йому зараз не хотілося бачити, так це Мартина.

Звично почався урок. Лесь забувся, як понадився на шматок сала. Була алгебра. Її викладав старий, в окулярах Знать-Розуміть, який рідко усміхався. Він викликав до дошки Жорку, який пикав-микав, мотаючи своєю кучмою.

Знать-Розуміть старанно вивів двійку в журналі й проголосив:

- Глинський, ти незмінний: нічого знать не знаєш і нічого розуміть не розумієш. Як жаль, що нема такої оцінки, як нуль.

Жорка потягся до парти, не слухаючи вчителя. А по рядах шепіт: "Не журися, із завтрашнього дня ми на коні..."

Лесь сидить із Мартином. Шепіт докотився і до них. Лесь пригнувся, коли почув, що Жорці тепер буде в кого списувати задачі. Хтось шепнув: "Тепер Мартин не відмовить", - і Мартин нашорошив вуха. Тут Віктор, сидячи на передній парті, оглянувся, шукаючи очима Леся. Їхні погляди зустрілися, і Лесь опустив свої очі, пригнувся ще нижче. Вікторів і Мартинів погляди стялися - хлопці вп'ялися один в

одного; хто кого переможе? Мартин не знав, чого Віктор від нього вимагає, і не здогадувався про його з Лесем умову, а тому всім своїм незалежним виглядом просто кепкував з бургомістрєнка. Для більшої певності скорчив гримасу, повну зверхньої невідступності, чим і добив Віктора. Той зворохобився і промурмотів на цілий клас:

– А за що твій Лесь моє сало так і лигнув?

Знать-Розуміть зняв окуляри.

– Гм?.. – гмукнув, протер окуляри хустинкою й підвівся з крісла.

Клас притих.

Мартин насупився, силкуючись збагнути що й до чого. Штовхнув пригніченого Леся ліктем і голосно, презирливо запитав:

– Тобі юшка кишки переїла?

Вчитель замість того, щоб присадити Мартина, повторив його слова:

– Юшка кишки переїла... Добре сказано. На п'ятірку. Як жаль, що я не словесник.

І тоді Лесь, здригаючись, соваючись на парті, видавив із себе:

– Нудить... Мене нудить...

Клас вибухнув сміхом. Лесь підхопився і, не питаючи в Знать-Розуміть дозволу, кинувся до дверей.

Насилу добіг до купок. Його вивертало. Встромляючи до рота три пальці, то згинався, то випростувався – хотів очиститися.

8

Перед обідом Оленка запаралася коло плити. Мати і наварила, і поставила страву в духовку, щоб не вистигла, але дівчина хотіла зробити по-своєму: їй треба нагодувати не лише Сергійка, а вперше у своєму житті подати обід чужій людині – дядькові з Вовчого яру. Вона розіклала вогонь. Поставила чавунець з борщем на плиту. Борщ не жирний, нехай хоч буде гарячий. А Сергійко походить по хаті, заклавши руку в єдину кишеню штанців, і допитується:

– А чому ти розпалила?

– Чому-чому?.. – буркнула йому й думала, як би погодувати його, як би вкласти спати, щоб заснув, бо і на горище не дасть їй вилізти.

Сергійко не знає, що дядько з Вовчого яру переховується у них на горищі, що він лежить заставлений дошками, припасеними на ганок, – над їхніми головами. Оленка думає: добре, що це знає тільки батько, мати, Корній Терентійович і вона знає. Ні Лесь, ні Мартин не знають, де тому втікачеві зроблено притулок, бо, як з батьком змовилися, так і вчинили: відвезли вчителєві картоплю, а пізнього вечора вона повела батька до Вовчого яру і десь опівночі прийшов Корній Терентійович, приніс йоду і спирту. Її на горище не пустили. Мати нагріла води. І коли робили перев'язку, вона, Оленка, стерегла, виходила на вулицю, стояла на розі хати. Серцю її було лячно і радісно – дядько з Вовчого яру у них.

Це ж з того вечора вона його і не бачила. Мати порізала стару полотняну сорочку на бинти. Мати носила їсти і пити, прислужувала. А коли батько ходив на горище, про

що там мовлено, вона не знає. Спробувала заїкнутися в кузні, звівши догори очі: як його звати? Батько: "Дядько з Вовчого яру? Одужує". Так і застрягло їй у голові – дядько з Вовчого яру. Що він у них на горищі, не призналася Лесеві, хоч і випитував. Мартин, правда, не питав, не зважувався.

То ламаючи хмиз, то заглядаючи в горщик і пригладжуючи свої коси, переймалася, як би догодити дядькові з Вовчого яру, щоб її обід смакував йому і щоб він запам'ятав її, бо така нагода чи й трапиться?

А Сергійко, походжаючи, тільки заважає їй.

Вона підбігла до мисничка. Відрізала трішки сала, зовсім трішки, щоб мати не помітила. Накришить цибулі. Цибулі можна й багато. Засмажить той борщ, щоб не був пісний. Ні собі, ні Сергійкові тієї засмажки не дістанеться. Її обід, перший обід запам'ятається дядькові з Вовчого яру.

Кинула на сковорідку дрібно накришене сало... Кришила цибулю. Сергійко спинився, вийняв з кишені руку.

– Дай... – і шморгнув носом, і наставив руку. – Оленко, хоч шкірочку?

– Під церкву руки наставляти.

– А я, присяйбо, бо не віррую! – аж викрешує "р-р" Сергійко: недавно перейшов з "ел" на "ер".

– Шкірочки нема.

– Хоч шкваррочку! – і стоїть, голомозий, штани на шлейці. Простягнув руку й показує – таку, як нігтик. – Крришечку!

– Ось я тобі кришену і шкварену, – нарочито його голосом сварилася Оленка, крутячись дзигую.

Сергійко набусурманився.

– А я мамі скажу, що ти сало брала... І татові скажу, що ти ррізала, – знав, чим їй допекти! І не стуляв своїх – рурочкою^[20] – губів. – Думаєш, вони тебе помилують?.. Помилують? – досаджав ще дужче.

Оленка оббирає цибулю, цибуля зайшла їй в очі, і, "витираючи їх, не випускаючи з руки ножа, напустилася на нього:

– Ти що – донощик?

Він спантеличився, прикусив язика. Вона вдала з себе дуже сердиту. Сердито пожбурила цибулиння в плиту, а там пригасло.

– Певно, що донощик. Через тебе он у плиті перестало горіти. Там, де появляється донощик, життя нема! – ганьбила його. Присіла й почала дмухати на вогонь.

Сергійко нишком підступив до неї.

– Я не донощик, – сказав. Налобився, подумав і вигукнув – Хіба я не знаю, що донощики – найпаскудніші люди. Непотрріб! – присів за її плечима. – Дай я подмухаю, – просив.

Оленка вступилася, кваплячись з обідом, а хлопчик, підгицнувши до дверцят, так став дути на вогонь, що в нього обличчя аж тріскало. Спалахнув хмиз, зайнялося цибулиння. А він дув, не перестаючи, скільки мав духу. Дим чомусь повертався назад.

Замахав на нього руками. В плиті розгорілося, і дим повалив на хату.

- Оленко, глянь, що коїться! - закричав Сергійко.

Ніж випав їй із рук - у хаті повно диму. "Гарна я господиня! Ото мій перший обід!" - жахнулася вона. І не могла спам'ятатися, що ж сталося? Розчинила в сіни двері. А дим курить. Сергійка не видно. Лише чути - посапує і крекче. "Ото господиня! Ото перший обід!" - Оленка зі злості почала бити себе кулаками в груди. Спам'яталася, що забула відчинити комина. Кинулася до нього, відчинила і боялася, щоб Сергійко про це не здогадався, бо тоді хоч згори із сорому.

- Забився, комин забився! - примовляла, заметушившись коло плити, бачачи, що протяг потягнув і в плиті загуло.

- Сажа, - проказав, ніби згоджуючись із сестрою, хлопчик. Але йому не дуже вірилося, і він сказав: - Недавно ж чистили... Треба сказати, щоб знов прочистили.

- Нікому й нічого казати не треба! - ще сердитіше й гнівніше, ніж раніше, напала на нього Оленка: руки кулаками, очі наставлені.

Все в димові, але Сергійкові видно і сестрині кулаки і її очі.

- Хіба я донощик? - обзивається він серйозно. І каже весело: - О, в плиті горрить, і дути не треба! - і поважно, як старий, підводиться з колін.

Оленка допомагає йому стати, обіймає його, сама притуляючись до нього, і Сергійко не може збагнути, що з нею, чому вона враз перемінилася?"

- Обідати б, - заїкається.

- Будемо, будемо, хай ось дим вивітриться, - щебече дівчина. Дає йому хустину. Він виганяє з хати дим, а вона порається зі сковорідкою.

На плиті шкварчить. У чавунці побулькує. Оленка думає, що присмачить борщ і братикові, трішечки, а присмачить у мисці, з його краю.

Вони їдять з однієї миски. Двері в сіни відчинені, щоб димом зовсім не було чути. Оленка допитується, чи борщ не відганяє димком? Сергійко мотає ложкою - не чути. Вона обіцяє йому щось оповісти, думаючи, як його швидше приспати, а він мотає ложкою ще завзятіше, як молотник.

- Оленко, що ж ти мовчиш?

Вона миє мирку, ложки і вся там, на горищі, а Сергійко вилазить на тапчан. Вікно запотіло. Він любить малювати пальцем на запотілих шибках.

Оленка підмітає коло плити й співає: "Нащо мені чорні брови, нащо карі очі?" - так і виводить, але неголосно. Сергійко обертається:

- Ти, як наша мама. Наша мама, коли підмітають чи шиють, то все співають.

Підмівши й зачинивши двері, вона стає колінками на тапчані коло нього.

- А що ти малюєш?

- Таке! Я зовсім не малюю. Я пишу.

- Що?

- Слово! - випалює він, сміється і швидко розмазює долонею по шибці, де нібито писав. - Розкажуй, ти ж обіцялася, - просить її.

Вона знає, що поки йому щось не розповість, він не засне. Підіймає руку до

запотілої нечіпаної шибки. Її палець – як пензель.

– Шабля! – каже Сергійко.

– А ти знаєш, що це за шабля? – повертається вона до нього. – Це шабля свята. В нашому роді всі ковалі. Знаєш, може, таку шаблю наші діди й прадіди робили?

– І партизани з такими шаблями? – перепитує він.

– І партизани, – відповідає Оленка, думає про дядька з Вовчого яру, думає, що коли він одужає, то теж подасться у ліс, і тому не дуже їй хочеться перед Сергійком про партизанів розвозитися, бо що почує в хаті, понесе на вулицю. – Але багато святих шабел просто сховано.

– Де?

– Вони заховані на Чернечій горі. А ти знаєш, яка це гора? На Чернечій горі поховано Тараса Шевченка. А ти знаєш, хто такий Тарас Шевченко? Він написав усі пісні, які наша мати співають.

Він перебиває її:

– І ту, що ти співала?

– Аякже! Мине ще трохи часу, і святі шаблі дістануть. А коли їх дістануть, од фашистів і сліду не зостанеться. Не віриш? Ось побачиш!

Вона оповіла йому так мало і замовкла. І вони вдвох дивляться у вікно. Оленка потерпає: можуть наскочити поліцаї.

Але облава серед білого дня наскакує рідко. Вулиця порожня. Сіріє бокаювата, у виямках бруківка. Блищить головасте каміння.

Що бачать вони – хлопчик і дівчина, втупившись у вікно?

Намальована шабля тане: шибка розпотіла й просвічується.

– Якби вона мені хоч приснилася, – каже Сергійко.

Олена вмовляє: ляж, то присниться. Кладе його в ліжко. Він не борониться. Вона цілує його – аж тричі цілує. Він просить, щоб посиділа йому в головах. Вона сідає. Він бере її руку, кладе собі під голову. Обом тепло.

Оленка сидить, не спускає очей з плити: може, той чавунець і прохолов? Її обсідає безліч думок. Дурняє себе: і як могла забути відчинити комина? Думає, що перш ніж лізти на горище, вийде, роздивиться: мати й батько наказували. Хоч би той борщ не пропах димком? Хоч би він смакував! І сидить, сидить, боячись поворухнутися.

Легенько, легесенько виймає руку з-під братової голови. Рука отерпла, пальці теж. Розтирає їх, а тоді, знявшись, навшпиньки виходить з хати.

Навшпиньки вийшла, навшпиньки й вернулася. Борщ у миску, засмажку в миску. Ложкою борщу всю засмажку зі сковорідки вилизала, аби краще присмачити. І одне око на Сергійкові, а друге на мисці в руках, – навшпиньки виходила бочком із хати.

Він був такий самий, яким Оленка побачила його під терновим кущем, – худющий, марний, виснажений. Тільки дивився, лежачи за купами дощок. Мабуть, очікував на неї.

– Он ти яка! – сказав, ледве зводячись на лікоть, – Мати і батько мені про тебе розказували.

Вона держала миску, хотіла, щоб він швидше обідав, а він поманив її до себе. Дівчина підійшла.

– Вчишся? – запитав її.

Кивнула йому. Він вийняв з кишеньки гімнастерки олівця з наконечником.

– Дарую, – і погладив її по голові.

Їй у вухах стояв його слабкий голос. Косами, кожною своєю волосинкою відчувала дотик його пальців. Серце стиснулося, билося швидко-швидко: не було такого, на світі, чого б вона не зробила, якби він забажав, – дядько з Вовчого яру.

9

Порожнем – відра потрахкують – він бігцем вихоплюється на бруківку і, не підводячи голови, завертає до дерев'яного мостика. Вигищує на мостик, голова самохіть підводиться: у нього в очах розвалини, руйновища, за ними не видно річки – вона аж до Старого Городища. І йому здається, що розвалені стіни зорять на нього. Опускає голову і – до молочарні: тут помпа. Налягає на коромисло. Підносить його вгору і косує на молочарню. Двоповерхова, облуплена, із загратованими вікнами, стовбичить, видна зі всіх боків: Її не зруйновано, бо де ж зливати молоко? Молочарня мовби теж дивиться на нього. З повними відрами він зупиняється на мостику: перед ним Волоки. Під мостиком цебенить сивенький потічок – все, що залишилося від молока, з якого відібрано і на сметанку, і на масло, і на сир, а зливочки у смердючий послід. Сивенький потічок ніби перепиняє його. Леся нудить, як після Яременкового сала, йде по воду – на нього дивиться руїння, вертається – на нього дивляться Волоки, місто дивиться на нього, не даючи йому спуску: поласував?

Він носить воду – мати пере. Балія стоїть на землі, обіч порога, знадвору. Він прямує в сінці. Поріг низенький: весняні води не раз затоплювали цю халупу. Леся і гріє воду, і тягає каструлі з окропом. Сінці і кімнатка, в якій стіл, ліжка й лава, – оце і все житло. Він не має де спати – на лаві.

Хлопець упрів: кучерики, що обрамлюють його вродливе, бліде обличчя, змокрили, розпрямилися, порідшали й негарно поприлипали до лоба, над скронями, – нема їх пухнастих, і тому великі вуха стирчать, почервоніли, і розчервонілося, як із сорому, розпарившись, його обличчя. Мати просила, щоб перепочив, але він не зважає, управляється, мовби загладжуючи якусь вину. А мати думає, що син старається. Вона його жаліє: ліг, не вечоряючи, встав, полемзав, – може, занедужав, – і не пустила до школи. Взялася за прання, і його начеб підпалено. І не треба їй підганяти сина. Коло неї в кадібці повно води наносив. Вона черпає собі черпаком. Щойно здумала про окріп, а Леся несе каструлю.

Мати прийняла з балії руки, і він лив окріп.

– Чи тебе хто не зобидив? – запитала проникливо, з серцем.

Леся мигцем глянув на неї й крутнув головою. Вона знала і цей миттєвий, невідступний, підлобуватий погляд, і це різке, круте підкидання голови – батьківське, Стогнієве. В такий час і не підступай – затаєна думка не прорветься жодним словом. У

зблискові синових очей вона побачила батьківську впертість, його волю. І коли Лесь знову взявся за дужки відер, вона заспокоїлася. Батько теж не любив балачок. А щоб пожалітися – такого і не пам'ятала. Ні коли наймиткував у маєтку, де агрономував теперішній бургомістр і де у них народився Лесь, ні потім. Батькові чорні, як у Леся, очі зблискували, якщо в нього лежало на душі щось втаємничене, своє. Не розводився про свої невдачі навіть тоді, коли це було щось пусте, як, наприклад, коли поламав наралника й управитель уперіщив його пужалном.

А коли вони жили на Перначівці, вона заїкнулася, поткнувшись із чиеюсь просьбою. Він мигцем глянув на неї й крутнув головою, як оце Лесь. Ніколи ні з якою просьбою вона вже не потикалася.

Деренчали порожні відра. Потягшись, розвівши руки ліктями, праля нагнулася над балією: тертка, кальна вода й чужа білизна були як її життя – іншим чисте, накрохмалене, а їй бруд. Обпирала Зігфріда Штернфельса, тепер і бургомістрова накинула своє. І солдатка думала, який світ непевний і непостійний: ще ніби вчора Яременчиха була ніщо, а нині годи їй і бійся.

Лесь виступив з хати, несучи окріп, коли зайшли Мартин і Оленка. Густа пара клубувала Лесеві просто в обличчя, заволікаючи перед ним день, але він добре бачив Оленку, Мартина і з несподіванки, що вона тут, мало не випустив зі своїх рук каструлю.

Його мати, Тоня, наглянувши синових однокласників, зраділа, витерла об фартух руку, приймала так, мовби хотіла їх посадити. Але посадити не було де – стояли.

Лесь мовчав, і мати сказала, що він у неї ніби занеміг, що вона побоювалася, але начеб йому нічого; та як не слабувати, як не мучитися, коли кругом горе. Дякувала, що вони прийшли, що поважають Леся, і знову вела, що кругом горе...

Оленка дивилася на гори білизни – шовк, шерсть. Сорочки, підштаники, блузки, комбінації – саме тобі фабричне, нічого грубого, саморобного, ніщо не облізає. Не жарти визолити, випрати, висушити, а потім вигладити! Коло такої сили і руки повідкручуєш. І їй шкода було Лесеві матері, хоч вона і не стара, а кощава, правда, знати, що дуже спрацьована. І це видно не стільки по її поставі, як по обличчю. Руки й ноги мовби молоді, а обличчя побабчене.

Мартин білизни ніби й не помічав – йому самому доводиться прати. Аби мило! Він із заздрістю глянув на брус справжнього мила й перевів погляд на хату: вона була колись на дві половини, та з того боку, де веранда, ні дверей, ні вікон – познімано, розграбовано, от і розвалюха. Відзначивши це, хлопець знову дивився на мило, яке притягувало його наче магніт. Одного разу він виміняв собі мила на базарі, та, поки доніс його додому, воно й розкисло.

Тьотя Тоня не вмовкала:

– Щоб я не прала і коли б я не прала, згадується мені кінець літечка. І тепле сонечко. Воно і досі світить мені. Десь-то й коли вмирати буду, то й тоді буду згадувати і той кінець літечка, і його ясне соненько. Це ж тоді Лесика прийняли в піонери. Я випрала галстука, накрохмалила, випрасувала. Пов'язала його Лесцкові на груди. Галстучок лопотить, червоніє. Кругом святково, душа обновляється сльозою й радістю.

Вона дивилася на них, але, певно, нікого з них і не бачила: Її очі звернені всередину. Жила в минулому. Тут її руки, м'язи, а думки, надії в тому передвоєнному літі.

- Хіба мій Лесик у такому дранті ходив? - глянула на нього й відвела очі.- Кожного дня, бувало, випрасую штанці. Штанці короткі, до колін. Такі синенькі, а сорочка біла, рукавчики з чохлами. На ногах сандалики. А тепер у дранті, якого не полатати, не стулити. І вистукує дерев'яниками, як копитами... Бувало, даю йому до школи якщо не ковбасочки, то чогось іншого смачненького, поживного. А дома ще не таке його чекає, бо я і варю, і парю, і смажу. Лесик у мене був ніжний. А для кого ж ще мені старатися?

При цих словах Лесь понуро нахилив голову.

- Що там згадувати? - сказав.

А Мартин докинув:

- Авжеж, коли хата вітром загороджена - й не спускав ока з мила. Ото б він помив Дінку. Змив би їй голову, бо в неї такі коси, що пальці не влізають.

Тьотя Тоня мовби не чула ні сина, ні Мартинового слова. Переставши прати, опустивши руки, ввійшовши думками в минуле, вона стояла, сама як спогад, - посічені куці коси пов'язані блаженською хустиною.

- Діти-діти, а що нас ще чекає?.. У мене крижі як переламані.

Оленці мовби причувся голос своєї матері. Тільки вона звертається: "Боже-люди"...

- Розбалакалася, а вода вистигла! - скрикнула тьотя Тоня. Підсмикнула спідницю. Її очі блимнули зло, навіть хижо - вернулися з минулого. Вона зі злістю накинулася на роботу - на чуже прання. Чвакаючи, білизна затріщала в її руках. Немилосердно терла на тертці. Її плечі здіймалися й опускалися, здригаючись. - І не вгощу вас - нема чим. Живем, ледве душа в тілі. Там, на Перначівці, був сад, яблука, варення, а тут... - і не доказала, і не розгиналася.

Лесь проводжав Оленку й Мартина. Як понуро стояв, переминаючись, так понуро й ступав за ними: йому було соромно, через Яременкове частування не пішов до школи. Примовк, коли мати забідкалася, що прихворів, - ану ж Мартин викаже, як його занудило і як він помчав до купок? Мартин ані слова. І тепер Лесь переймався, що ж про нього думає Оленка?

Дійшли до бруківки - не стримався, запитав:

- З мене, певно, вся школа сміється? - не допускав, щоб у школі не сміялися й щоб Оленка нічного не знала.

- А чого сміятися? - запитала, не зупиняючись, Оленка. Покрадьки глянула на хлопця, який проводжав їх, сутулувато зігнувшись, і провадила далі: - Мене теж занудило б від Вікторового сала. Зірвало б! - переконувала Леся. - Хіба ж ти його просив? Це Сергійко просив у мене... - і не доказала.

На бруківці вони розійшлися у різні боки. Лесь вдячно дивився услід дівчині, а тоді похапливо, вистрибом погнав стежкою до хати.

Серж розповів новину: як колишній онучар приходив у гестапо правуватися за свою застрілену шкапу, яку тиждень тому знайшов у гайку, і як йому всипали гарячих. Віктор і Жора падали зо сміху. Серж вдавав, ніби він онучар. Зірвав зі своєї голови картуза, кланявся до ніг Вікторові й Жорі, начеб вони були пупгестапівці, й примовляв:

– Згляньтеся! Моя кобилка зірвалася з припону. Хтозна, чого її потягло до гаю. Хтозна. Але я її не намовляв. Згляньтеся. Хіба твар можна намовити? Пішла моя кобилка, а там їй кулю в лоб. Я тиждень мовчав. Другий мовчав. Але, що я без кобилки вартий? Ніщо. Майте обачність. Відшкодуйте мені збиток.

Надходили школярі й теж сміялися, хоч ніхто не знав, що ж із тією шкапою трапилося, чому колишній онучар знайшов її в гайку забитою?

Не сміявся лише Мартин: хто того онучаря підбив правуватися? Тоді, коли Зігфрід Штернфельс полетів сторч головою зі свого жеребця, його душило зо сміху, а тепер, коли Серж вдавав із себе то шарпака-прохача, то коменданта гестапо, то свого батька – коменданта поліції, хлопця поривало накинутися на Сержа, щоб не кривлявся. І він подумував: пупгестапівець затаїв, що впав із жеребця, а тепер і віддячує колишньому онучареві.

Серж не вгавав:

– Моя кобилка... Моя ти конячка... – показував, як її хазяїна лупцювали, підтягував штани і заводив: – За моє жито мене й бито. Що за право?

Оленка ще про цю новину не знала. Навколо кривляки Сержа збіглася юрма. Відзначивши, що Леся й близько не видно, дівчина вирішила, що сміються з Леся, і потягла Мартина за рукав.

– З нашого Стогнія кплять? – запитала з притиском.

– Яке цабе! – пхилькнув Мартин, маючи на увазі, що Лесь не така цяця, аби над ним довго потішатися, і промовив: – Послухай.

Віктор і Жорка хапалися за животи, а Серж голосив:

– Ой кобилочко!..

Оленка набачила Леся під тополями. Приховуючись, він чекав дзвінка, Замахала рукою, виманюючи його. Він переходив від тополі до тополі. Йому теж здавалося, що бургомістренко й двоє інших беруть його на глузи. Оленка махала рукою, йому запам'яталося її: "Хіба ж ти його просив?" Він упевнював себе, що той сам йому врізав. І ніякої згоди на переписування задач у Мартина він нікому не давав. Хто це доведе? Хто чув?.. Оленка його виманює. Він їй вірить. І Лесь перевальцем наблизився до гурту.

Не збагнувши, що й до чого, але зрозумівши, що річ не про нього, він і собі засміявся.

Калатливий дзвінок заганяв усіх у класи. Бургомістренко, комендантенко і Жора, якого прозивали Підлизою, барилися. Жоркова мати працювала в бургомістратурі. Троє хлопців найменше боялися вчителів. Заходили в клас, спізнюючись, опісля дзвінка. Вчителі їх упускали, лише один Корній Терентійович просив зачиняти двері з іншого

боку: він не зважав на те, чиї вони.

Затримавшись, Віктор перепинив Мартина.

- Даси задачі списувати?

- Тобі? - перепитав хлопець.

На сходах його обступили. Віктор перегородив дорогу. Серж і Жора по боках.

- І тобі? - повернувся Мартин до комендантенка. - І тобі, Підлизо? - буркнув, не глянувши на Жорку. - Ні, хлопці, я так не граюся.

Вікторів чубець, спавши на лоб, запівникував. Обличчя забуряковіло, а ряботиннячко, виступивши під очима, зачорніло. Він миттю викинув кулака.

- Понюхай, чим пахне? - підніс його Мартинові під носа і потрясав ним.

Картуз у Сержа набакир. Жовтаві кучерики накручуються. Серж ухопив Мартина за руку, сіпав його руку собі до живота і поклацував зубами:

- По-ма-цай!..

Мартин вирвав свою руку.

Жорка поплигував на сходах.

- У нас самопал... У нас самопал... - і тицяв своїм пальцем на Сержа, на його ремінь, під пряжкою якого на животі щось віддimalося. - Може, викажеш?

- Не вашого десятка! - рубонув Мартин. Відгорнув рукою з дороги Віктора, ступив, пішов, збігаючи сходами.

- Втікаєш?

Мартин оглянувся.

- Від вас? - він стояв високо, над ними. - Не дочекаєтеся!

А за дверима - Оленка. І Леся коло неї. Обое запитують, що скоїлося?

Він відказав:

- Пусте, - рушив, а вони за ним.

Відсиджували уроки, ніхто не сміявся на перерві. На вокзал прибув транспорт з пораненими німцями. Автофургони з червоними хрестами снували пристанційною площею. Школярі мовчазно презиркувалися: не все коту масниця, наступить і для фашистів великий піст. І таємно раділи.

Пані Ельза зайшла в клас. Обірвала Корнія Терентійовича на півслові й проголосила, щоб учні принесли хто вишитого рушника, хто гарну хустинку: школа це подарує пораненим воякам.

- Можна й покривало, - докинув Корній Терентійович.

Пані Ельза, підозрюючи натяк, тупнула лакованою тувелькою, але Корній Терентійович не дав їй розсердитися, підправив себе: не покривало, а простирadlo.

- Вибачте, пані Ельзо, бачте, я зістарівся, але на таких речах, як простирadlo чи покривало, не розуміюся.

Пані Ельза гримнула дверима - подалася оголошувати в інших класах розпорядження дирекції.

Школярі були певні: мало хто щось принесе, а тому цим не переймалися. Оленка, частуючи Леся й Мартина яблуками, сказала:

- Беріть, поки пані Ельза не видерла.

Мартинові дісталось велике жовтобоке яблуко. Таке тримав і Лесь - Оленчині батьки принесли із сіл.

Лесь почав їсти своє, а Мартин заховав у кишеню.

- У мене ніхто не видере! - запевнив.

Віктор, Серж і Жора до нього не чіплялися. Держачись кулаком, на перерві перепинили Леся. Серж потяг його за груди, підставив йому ногу й відіпхнув: Лесь заточився і впав із несподіванки.

- Затям, як дурно сало лигати! - копнув лежачого ногою Віктор.

На останній урок вони втрюх не пішли.

Вирішили засісти в каштанах. Кинулися через площу, за собор і до Перначівки.

Побоюючись невдачі, про всяк випадок залягли неподалік від своїх будинків. Там у кожного собаки-вовкодави, а їх тільки випусти із-за сітчастих загорож, тільки нацькуй! Каштани в алеї ще не тріскають, і листя ще не жовтіє. Алею посадили осадники,^[21] побудувалися, плекаючи надію вкорінитися, розростися тут, на просторі, піднісшись над Крижами, назвавши свої осаді Новомістом, але ця назва не прижилася. Ясне осіннє сонце просвічувалося в лапатистому листі. їжакуватими кругленькими яблучками достигали каштани. У садках, у буйному хмелеві біліли червонодахі котеджі з балконами, з відкритими терасами, виблискували венеціанськими вікнами.

- Руки йому назад! - під'юджував Жора.

- А як не схоче? - передбачив Віктор.

- Скрутимо! - вірив Серж. - Хлопці, а чим ми його бити будемо?

Всі троє переглянулися - не кулаками ж? У кожного ніж. Жора метнувся вирізувати собі палицю, пащекуючи, що треба замашну, сучкувату. Віктор теж дістав ножика. Серж заклав пальці за пряжку свого ремня, вибив пальцями дрібушечки.

- Почекайте! - і махнув алеєю.

Він виніс довгого замашного шомпола. Дав цвѣохнути одному й другому, і вони погодилися: шомпол і є те, що треба. Жора обв'язав шомпола носовиком для зручності, ліпше держати його в руці.

Прилягли за насипом у траві. Чекали.

Мартин не йшов.

Вони погризували стебла трави.

Мартинова голова з пом'ятим картузом вигулькнула з узвозу- недогризені стебла трави завустилися в їхніх зубах.

Мартинові руки вільні: батьківський піджак розпанаханий, книжки і саморобні зошити, як завжди, за поясом.

- Що він перекидає в руках? - казав і гриз стебло трави Жора. - Яблучко! Зараз наїсться... зараз...

Вони побачили, що Мартин перекидає велике жовтобоке яблуко з руки в руку, прямуючи на свою Перначівку.

А хлопець, не зупиняючись і нічого не підозрюючи, перекидав ним, ловлячи його

на ходу, і воно жовтіло й пахло.

Серж виплюнув недогризений зеленець. Підхопився.

- Стій! - в одній руці наставлений самопал, у другій шомпол. Пряжка ременя блищить на випнутому животі.

Мартин зупинився. Серж надто рано підхопився й окликнув його. Їх ділило з десять кроків. І тому, що Мартин зупинився, Серж не збирався до нього підходити, а Віктор і Жора барилися підійматися.

- Підходь! - наказував Серж, лякаючи своїм самопалом, - вправленою в дерев'яний пістолет гільзою.

Повільно підводилися Віктор і Жора.

Мартин зміряв їх усіх поглядом. Кинув яблуко собі за пазуху й неквапом, перекидаючись з ноги на ногу, ступав до Сержа.

- Руки назад! Руки назад! - закричав Жора. Його кучма патлатилася, їжакуючи.

Звівшись, Віктор дурнувато посміхався. Повногубий, заслинений, по-мужичому ліньки підступав до Сержа - руки відвисали в кулаках.

- Чого ви? - мирно запитав Мартин, наближаючись неквапом. Зрозумів, що по-доброму не минеться, і, порівнявшись із Сержем, крикнув: - Кинь свою пукалку! - вибив самопала з його руки, а сам пустився з усіх ніг.

Жора зачепився за гілляку, заповорів носом, але це додало йому ще більше охоти. Він наздогнав Мартина й ухопив його за полу довгого піджака.

Вони накинулися, насіли. Хлопець пригнув голову, наставивши плечі, й казав, хай б'ють, як хочуть ї по чому хочуть, тільки не по плечах, бо якби просив, щоб не били по обличчю, то якраз його і не вберіг би. Бокам дістанеться, натовчуть, але ж він зможе показатися Дінці й не перелякати її.

11

Бухкають двері, деренчать рами, дзвенить скло - облава. Обійшли, обступили і кричать:

- Відчиняй! - добуваються в хату.

Хитаються вмуровані одвірки, двигтять цегляні стіни - хата тремтить від основи й до комина, наче від землетрусу. Початок ночі, північ, а чи досвіток?

Ковані кроки, важка хода - тривожна, загрозлива тупнява багатьох ніг, які наважилися все розчавити і розтоптати.

Коваль ледве встигає відсмикнути засувку: на двері навалюються плечима, двері зіскакують із завісів і падають. Їх відкинуто геть, надвір.

- Руки вгору! Обличчям до стіни!

Холодний опівнічний протяг вривається у сіни. Пітьму розтинає блискливе світло ліхтарика.

- Ніхто ні з місця! Ані руш!

Роз'їжджаються двері в кузню, сінешні - хата розчиняється навстіж. За продувними протягами з осліплюючим різким світлом заболочений обцяцькований чобіт садить долівкою, брутально наступає на затишок, спокій і сон.

- Обличчям до стіни!

Оленці не дозволено зійти з тапчана. Стоїть на тапчані, піднявши вгору руки, впираючись об стіну лобом.

Матір поставлено до стіни коло плити.

- Чужі є? Де партизанів переховуєте?

Дулом автомата розбуркано й піднято Сергійка, який спав з Оленкою. Він став поряд з нею. Підняв угору рученята, приклав до стіни лоба. Мерзне у самій сорочечці.

Ліхтарик вихоплює дитячі подушки. Довга рука, червона в світлі ліхтарика й чорна, коли він гасне, нишпорить під ними.

Миготливе світло вривається під тапчан, під стіл, під ліжку. Забившись у куток, перелякано й страшно м'явкає кіт. Ліхтарик сліпить йому очі. Настовбурчився, нема куди втекти.

- Котик... - каже, плачучи, Сергійко.

Світло сліпне, і кіт, плигнувши, тікає з хаги. Він вдаряється об ноги поліцая, той заточується.

- Іч який бандитський домочадець! - регоче поліцай і наказує: - Ні звуку! - щоб Сергійко не плакав.

Трахкає мисник, скрипить шафа, розпанахується духовка - все перекидом і догори дном.

Оленчин лоб постукує об стіну: що буде? На горищі, за купами дощок - дядько з Вовчого яру. Що буде?

Крадькома, непомітно дівчина відхиляє від стіни голову, намагається глянути через плече. Із шафи летить жужмом на долівку манаття. Там нічого путнього. Попередні облави обібрали. Що залишилося ліпшого, те закопане на городі. Гестапівець пихтить, часто спльовує, сердиться, що не знаходить нічого підходящого. Він діє навпомацки, як злодій. Поліцай йому підсвічує.

- Обличчям до стіни! - попереджує дівчинку. - Ані руш!

Лоб її знову постукує об стіну. І мати, і батько з піднесеними руками, мабуть, думають те ж саме, що й вона: що буде?

І вже не вона постукує лобом об стіну, а сама стіна постукує їй у чоло. Та стіна так розходилася, що дівчина не може втримати її своїми руками. Оленка припадає до неї грудьми, а стіна гойдається.

Нехай гестапівець забирає батькові, материні, її сорочки й Сергійкові сороченята. Їй не шкода. Нехай напихає, що запопаде, собі за пазуху, нехай набиває, що упірве, собі в кишені. Головою, руками, грудьми вона втримує стіну, думаючи: лише б вони не здогадалися й не полізли на горище. Згадує про подарованого олівця. З обачності жодного разу не брала його до школи. Хімічний. Відрізує, розкришує на чорнило. Олівець на божничку. Хоча б його не витрусили. Під нею начеб зрушується, не може встояти на місці тапчан.

Стіна вигойдується. Хата погрожує навалитися.

І в цей час голосно скрикує мати:

- Що ж ти цупиш?

Оленці здається: сама хата скрикує несамовитим материнським голосом.

Мати відривається від стіни. Накидається на гестапівця, видирає в нього з-за пазухи шмаття. Блискає і гасне ліхтарик. Мати бореться з гестапівцем, топчучись на купі навикидуваного манаття.

- Боже-люди, дітей обдирають!

Поліцай відкидає матір од гестапівця. Гестапівець клацає автоматом. Знову спалахує ліхтарик. Оленка, а за нею і Сергійко зіскакують з тапчана. Чіпляються за матір і кричать:

- Ми не дамо маму! Не дамо!

У хаті вихорить. Побрязкує зброя. Заходить Видяш.

- Що за крик? - питає, поблискуючи ліхтариком. Обшук закінчено? Нічого підозрілого? - кидає, наче глузує. Кому-кому, а йому відомо, що облава - це не лише пошуки партизанів, підозрілих, а й години розбою, наживи - обдиралівки, якої світ не знав і не бачив. Він спрямовує світло ліхтарика на Оленку, на Сергійка, які почіплялися за материну спідницю, не гасить, вдаряє світлом матері в очі й перепитує: - Що ж ти, кумо Уляно, вишите сорочення тулиш до грудей? Нехай твій Полікарп не глемзає молотком, нехай стає у наші ряди, ніхто вас і пальцем не зачепить... Я не раз казав, - і починає ганити матір: - Шкода тобі, кумо Уляно, вишитої сорочечки німцеві? А йому, може, хочеться послати український подаруночок своїм у посилоччі.

- Нехай їсть, собака! - скрикує мати, пожбуривши Сергійковим сороченням.

Видяш гасить ліхтарика. Гестапівець у півтімі підхоплює пожбурену хлопчикову вишиванку. Вони йдуть у сіни.

Двері кругом розчинені. Видяш підіймається драбиною на горище. Скриплять щаблі.

Оленка, мати й Сергійко на хатньому порозі. Батько все ще стоїть обличчям до стіни.

Що ж буде?

Гестапівець на порозі в кузню. Темні постаті у сінях, на надвірному порозі.

Що ж буде?

Видяш піднявся, відкинув ляду й пустив смугу світла на горище.

- Е, куме, та в тебе черепиця просвічується. Підмазувати треба. - Піднявся ще на один щабель і сказав: - Тут хоч футбол гони!

Оленка обмерла. Не почула, коли гупнула ляди і коли Видяш зіскочив з драбини на долівку.

- Доночуйте! - попрощався Видяш.

Втихала кована тупнява багатьох ніг - облава відходила. А коваль стояв у сінях з піднятими руками, начеб приріс до стіни. І стояли на хатньому порозі ковалиха з коваленятами. Мов позаклякали.

Наблюкавшись, зляканий кіт м'яко підступив знадвору. Зупинився і світив у темні сіни зеленими очима.

- Котик, - вимовив Сергійко.

Оленка нишком пішла, взяла його на руки і віддала братикові, щоб грівся коло нього.

І знову стояли мовчки.-

Потім батько відчахнувся од стіни. Вийшов, і його довго не було. Вернувся, зачинив двері. У кузню не зачиняв. Пішли до хати.

- Зимно, - сказав батько. - Лягайте, - більше не сказав ні слова, мовби хтось стовбичив під вікнами й міг підслухати.

Не світили.

Сергійко ліг з котом. Олена накрила їх з головою, накрилася сама. Кіт замурликав. Сергійко скоро заснув. Оленка зробила - щілинку - мати й батько сиділи на ліжку, не лягаючи.

- Я отерп.

- Боже-люди, і не кажи.

І запало мовчання. Довге. Німе.

- Смерть, а ти, Улю, за вишиваночку?

- Допекло, Полікарпе!

І запало ще довше мовчання. Ще німотніше.

- Щастя, що засліпило.

- Засліпило? Знає, що миші трублять. У кузні теж покрутилися й виметнулися. Нічого тягти, нічого цупити.

- А може, все-таки кум?

- Кум.

Оленка з-під рядна:

- Сволота він. Сволота!

Мати:

- Твій хрещений, доню.

А батько:

- Ти чом не спиш? - лагідно. Підступив, підправив рядно і підрівняв свого шкурятяника, щоб не сповзав.

Вони одяглися. Вийшли. Про що розмовляли, вона не чула, шептали, щоб не розбудити ні Сергійка, ні кота: "Боженьку, боженьку, бережи дядька з Вовчого яру", - тихо-тихо.

Ще не бралоя на досвіток, а Полікарп Висоцький рушив з дому. Зупинився на розі хати: десь на околиці Волоків крикливо співали півні. Облава перекинулася туди, подумав і, пригнувшись, розглянувшись, вийшов на вулицю. Швидше до Корнія Терентійовича.

Учитель Проскурник мешкає поблизу школи, в центрі. Коваль не пішов до привокзальної площі. Він звернув у провулок. Пробирався вузькими вуличками, глухими стежками, не минав закапелків і спустився до пожежної. Тут він постояв. У ровастій, поглибленій повинню вулиці було спокійно. Коло пожежної треба перетнути

широку бруківку. Він зняв чоботи, майнув через бруківку і нахильці, тримаючи чоботи в руках, посунав під парканами.

На Крижі налягав осінній передранковий туман, густий і вологий. Було чути, як віддалік, на сусідньому схилі, шумить навпроти Перначівки гай: дерева старого парку начеб скидали із себе той туман, і він окутував хати. В тумані зачахав поїзд.

Коваль не чекав, поки він переїде, горнучись до паркану, нахильці квапився рівненькою, зарослою споришем вуличкою.

Не пропустити б будиночок під чорною бляхою... Накидав оком на дахи, але вони всі в тумані. Він жодного разу не заходив до вчителя – не рівня, ніяково. Одначе, не міг помилитися: хто не знає, де живе Корній Терентійович? Нарешті невеликий білий будиночок – ось праворуч, лише варто зайти у хвіртку.

Хвіртка зачинена, і Полікарп зупинився перед нею. У вікнах темно. Темно і на заскленому ганку, який прироблено збоку і до якого ведуть п'ять-шість сходинок.

Він поважає вчителя. Це ж, вийшовши з дому, думав – зайде, мовляв, так і так, а перед хвірткою зупинився. Не тому, що вона зачинена. Через повагу, через шанобу. Вчитель зовсім не з того десятка, до якого належить він, Полікарп Висоцький. Вчитель – людина! Як йому сказати, що страшно обклави! А вчителеві не страшно? Він звідав і арешти, і ув'язнення. За пілсудчиків йому не давали роботи. То випустять, то посадять. Полікарп пам'ятає своє парубкування. Пам'ятає, як реміснича молодь зібралася святкувати роковини Шевченка. Проскурник тоді казав слово: простий люд посилає своїх дітей у високий світ науки, освіти, щоб його діти йшли, набиралися розуму, а тоді боронили рідний народ. Він зарубав ці слова собі на носі, а Проскурника погнали до криміналу. Він з'явився не скоро. Може б, і не з'явився зовсім, якби не прийшли червоні. Місто їх чекало. Місто робило святкову браму. Він, Полікарп Висоцький, сковував рейки тієї брами, щоб була вища. Тоді вони й зійшлися з учителем. Учитель приніс червоного прапора, щоб він маяв над Крижами.

Все-все пригадалося йому, і, дивлячись на непоказний вчителів будиночок в осінньому густому вологому тумані, він в уяві бачив уквітчану смеріччям браму, на ній високого прапора...

Він хотів, щоб учитель навчав його дітей, щоб вони могли дорівнятися до нього своїм розумом, щоб він наставляв їх у лютий час фашистської навали, як і за пілсудчини.

У вікні спалахнуло світло.

"Свічка, – подумав він. – Світло млявеньке, жовтеньке. Усі тепер перейшли на свічки, на каганці. Електрики не дають. Електрикою світять собі",

Якби не цідливі, слабкі промінчики свічки за фіранкою, може б, і не зважився братися до хвіртки: свічка манила, як знак родинного затишку. Вогонь – щастя ковальської душі.

Поблимуючи очима на свічку у вікні, коваль почав поволі надівати чоботи. Ноги мокрі, розбухли. Шкарбуни тісні. Він натягував їх, глухо притупуючи. Потім осмикнув на собі поли сіряка на покожушні. Не одягнув свого шкурятника. А той сіряк і на

нього, і на Уляну – на них двох. Осмикуючи поли, згадав Уляну.

Клацнула хвіртка. Він зачинив її за собою, повагом пішов стежкою. Досяг рогу будиночка. Спинився. Тоді став на одну сходинку, але знову зупинився, його начеб щось перепиняло. Тоді підвівся на другу.

Свічка перейшла з вікна у вікно.

Він наважився підняти ногу, заніс її над третьою сходинкою, – ганкові двері відчинилися.

– Хто там? – запитав учитель.

Коваль не встиг відповісти. Корній Терентійович його впізнав і помахом руки закликав на ганок.

Зачинив за ним двері.

– Його заарештовано?

Коваль відповів:

– Якби його було заарештовано, то хіба б я тут стояв? – і додав: – Була облава.

Корній Терентійович усе збагнув.

– А він уже ходити може?

– Може.

– Ви його на своїх руках перенесли з Вовчого яру на своє горище. Приводьте сюди.

Коваль помовчав і тоді:

– Коли?

– А хоча б і нині, товаришу Полікарпе.

12

Мартин змиває Дінці голову. У вікні – молодик і зорі.

Щойно хлопець торкається своїми пальцями до її кіс, як дівчинка починає ревти.

– Реви-реви, – каже він. – Накличеш облаву. Тебе уб'ють. Мене уб'ють.

Дінка все одно реве.

– І яблука ти не покуштуєш, не будеш знати, яке воно.

Вона вмить замовкає. Тримаючись голіруч за ріжечки табурета, розгинається над мідницею, підіймає голову й розплющує очі. З мокрих кіс стікає вода. Стікає з брів. Скапує з носика. Яблуко лежить на підвіконні й дуже пахне, присвічене серпиком місяця і зорями.

– І не думай, що я тобі його дам, якщо ти не дасися митися, – застерігає він. – І не думай, викинь зі своєї голови, поки я її тобі не змию.

Дінка посапує носиком. Дивиться на яблуко мокрими очима, злизує язиком мокрі губи й зітхає.

– Не буду, – проказує й покійно нахиляє голову над мідницею.

Мартин ліктем змахує собі чуб, що прилип йому до лоба й наліз у вічі, так заморився, й обіруч, як колись мати його, знову починає змивати дівчинці голову.

– А як би ти ревла й не переставала, коли б я намилив милом? Не тим пахучим, колишнім, а костогризняним, теперішнім. Ото б крутила, ото б підкидала головою, як

наш цапок. Та я до мила й не торкався. У нас його і нема. Хотів випросити в Лесевої матері, в тьоті Тоні, але не попросив: раз – що соромно, друге – почнуть розпитувати й ану ж по очах упізнають, що я хотів тобі змивати голову. Гарний був брус мила. Але добре, що я не попросив. Те мило німецьке й, напевне, капосне. Ним намилишся – дивись і коси повилітають, облісієш, як макогін.

Дівчинка запручалася.

– Не бійся. Хіба я дурний, щоб тебе таким милом мити? Ти дівчина, а в дівчини повинні бути довгі тугі коси. Вся дівоча краса – пишна коса. Хіба я не знаю? Знаєш, чим я тебе змиваю? Нізачо не здогадаєшся!

Вона терпить і ані пискне.

– Рум'янком і м'ятою, Дінко. Як мати. Ми не якісь останні чорняки, щоб у наших головах нужна^[22] заводилася.

Він відчуває шовковість кісок і старається ніжно ходити пальцями по голівці – самими пучками, ледве шкребаючи коло вух, бо якраз коло вух і у вухах найболючіше.

– Певно, що я не вмію так ласкаво, як твоя мама. Вона була добра твоя мама – тьотя Марія. Не раз давала мені бубликів. Підсмажених, солодких, які хрумкотять. А в добрих людей і руки, напевно, ласкаві, ніжні.

Мартин нічого не приховує – каже, як воно є.

– Нема, Дінко, твоєї матері. Нема... Погнали, повезли... І бабусю, і дідуса – всіх. А за що?..

Дінка причаїлася, і він хвалить її:

– Ти гарна дівчинка, коли не ревеш. Ти зовсім славна дівка. Може, тобі й боляче, але я не хочу тобі робити боляче. Зовсім, зовсім. Не думай, забудь, що я шклубаюся в твоїй голові, у твоїх вухах. Ліпше слухай: я тобі все оповім. Ти розумна. Приходжу я зі школи, стаю на поріг і думаю: як там Дінка? Заходжу до хати, а Дінки нема. Де ж вона? Еге, про це тільки ми вдвох і знаємо. Моя Дінка під припічком, та ще й затулою заслонена. Так завжди і роби. Почуєш, що когось наднесло, що хтось наближається, – не зважай, що хата зачинена: шусть під припічок, загородилася заслінкою і не дихай. Боже тебе борони ставати на лаву, заглядати у вікно. Не смій! Думаєш, мені шкода пускати козу з цапком до хати, щоб ти з ними гралася? Ні! Розіграєтеся, а тут наднесе когось нечиста сила. Я тому й кота витурюю геть. Уяви собі: ти, кіт, а хтось у хату. Ніякі замки тепер не заборона. Ти – під припічок, а кіт не встигне, в одну мить тебе видасть. Я не знаю, що б зі мною сталося, якби зайшов у хату, а тебе не було?

Хлопець на якийсь час задумується, перестає хлюпати водою. Дівчинка здригається, наче од холоду, підкидається і квапить його.

У хаті напалено, тепло. Вогонь ще не вигас. Дверцята грубки відхилені. Червоніє жар, і долом лягає світляна смуга. Молодик, зорі у вікні й та світляна смуга освітлюють вечір, який заходить у ніч.

Мартин відсторонює Дінку від мідниці.

– Вже? – перепитує вона. Струшує головою, розбризкуючи по хаті бризки, обдаючи ними хлопця.

- Яка скоро! - він зливає брудну воду в цеберку. Хапається, щоб розвести чисту. - А споліскуватися хто буде?

Дівчина бридливо кривиться.

- Не кривися: місяць і зірки з тебе сміються.

Вона затуляє долонями очі, от-от зареве, розплачеться.

- А яблуко?

- Мої мама пекли не тільки бублики, які хрумкотять. Мої мама пекли пиріжки з сиром, булочки, посилені маком, і тістечка з кремом.

- Хитра! - хвалить її Мартин.

Дінка всміхається, підступає до табурета - нехай він з нею робить, що хоче.

- Недовго. Ще трохи, - підбадьорює її Мартин. - Але, коли буду виминати коси, мовчи.

Він зачерпує долонями теплу м'яку воду.

- Хіба то біда? - каже. - Як би я хотів, щоб мені мати змила голову. Я б мовчав, не писнувши, хоч як би вона не терла мені шию, як би не шкрубалася у вухах, як би потім не витирала. - І каже: - Нема матері...- виминає дівчинці кіски, схилившись їй над головою. І раптом: - За що запаковують у роваки? За що заарештовують, віддають на смерть?.. Дінко, вороги тих розстрілюють і тих винищують, кого бояться. Чуєш, що я тобі сказав? Гляди, нікому й ніколи про це не проговорись!

Дівчинка починає ревити, вихоплюючись із його рук.

- Он ти яка! - ганить він її. Накидає їй на голову рушника. - Витирайся сама, коли така. Я б тобі розповів про те, як пупгестапівець упав з жеребця. Я про те лише вчителєві оповів. Плач, а я винесу брудну воду. Треба й приглянутися: біда не спить. Але яблуко не чіпай. Ще не заробила. Бо я ще й підстрижу тебе. Не бійся, підрівняю - тіль-тіль! - і показує пальцями, наче тне ножицями.

Залишившись сама, тернувшись рушником, вона злодійкувато підступає до підвіконня, торкається пальцями до яблука, нюхає його, не стримується, ще раз торкається до нього пальцями, відплигує на те саме місце, де стояла, і так заповзято починає витиратися, що рушник потріскує.

- Дінко, стільки зір - їх більше на небі, ніж людей на землі! - каже Мартин з порога. - Спокійно! Заводь, вовком вий - ніхто не почує.

- А я не хочу.

- І я не хочу!

Поставивши мідницю, витерши табурет, він садить на нього дівчинку. Застеляє їй рушником шию, наказавши, щоб міцно держала його собі на грудях. Ножиці в руках - цях!

- Перестань гойдати ногами чортів! І не ворущись. Ножиці - не вода, ще втну, пуцу кров і сам злякаюся. Сиди рівно, то я рівно і підстрижу тебе. Напереді готово. Тепер ще коло вух. Коло вух найважче. Мушу квапитися: поки коси мокрі, бо коли висохнуть, розпухнявляють, не добереш, де підбирати, а де й не чіпай. Може, я і не втраплю, як твій батько. Він майстер-перукар. Садовив на високий стілець перед великим дзеркалом,

чик-чик машинкою. Пригадую: закутав мене білим простирадлом, дивися, каже, на себе, а я вириваюся, реву. Держи його, Сильвестре, каже твій батько моєму батькові. Обпатлачуй, печи його швидше, Науме, відказує мій батько твоєму, втримуючи мене за плечі.

Дівчинка сміється.

- Тобі смішки!.. А я собі думаю: десь-то твій батько підстригає між боями солдатів. Пішли в атаку, а чи відбили атаку, перепочинок, і, ймовірно, твій батько підстригає мого, як ось я тебе. Що, не віриш? Не може бути? Ще й як може бути! Я так у це вірю, як у те, що ти сидиш на табуретці. Ні, я у це вірю ще більше. Твій і мій батько, наші батьки повернуться. Вони нас визволять. Ми дочекаємося. Але ти мовчи, нікому й ніколи про це не проговорись!

Дінка зітхає і серйознішає.

- Не зітхай, як стара, бо я того не люблю. Якщо не вірити у своїх батьків, то й жити не треба. Я б тобі ще не таке сказав, але ти мала... Ех, якби ти могла глянути в дзеркало. Коло одного вуха я вже впорався. Зараз і друге твоє вушко буде, як у віконечку.

Ножиці клацають. Він раз за разом віднімає їх і поцяхкує в повітрі, як справжній перукар.

- І чому в дівчат так швидко відростають коси? Невже правда, що в дівчат ростуть коси, а в хлопців розум? І чом ти, Дінко, не хлопець?

Вона схлипує і пускає кінці рушника.

- Недогода нашій дівці! - кидає Мартин. - Та ти поглянь: твої вушка у віконечках. Та щоб із такими космами, як у тебе, справитись, - сам твій батько чи й справився б. Давай я тебе обмету, - стріпує рушника, дмухає їй на щию. - Зіскакуй на землю й підмітай долівку!

Він підкладає в грубку дрівець. Дівчинка никає, визбируючи свої кіски.

- Неси в грубу. Я зараз і віником підмету; щоб ніде чорненька волосинка не завалася. Все треба спалити. Зі сміттям. Доценту. В тебе чорні коси, а в мене темно-русі. Якщо ми самі себе не збережемо, то хто за нас заступиться?!

Сміття й настрижене волосся, звиваючись, шкварчить на вогні. По хаті бігають лякливі спалахи.

- Ти думаєш собі, що я нічого не боюся, що мені нічого не страшно? Хай і не все сіре - вовк, але у страху очі великі. Я часто над цим сушу голову, і моя голова часто від цього розколюється. Батька мобілізували, він на війну, а нас зайняли фашисти. Як жити? Хіба не страшно? Твоя мама привела тебе, вже ні твоєї мами, ні моєї - ще страшніше. Чого ж нам іще боятися?

Він сидів на стільчику, дивлячись на вогонь.

- Тепер усім страшно... А вчитель, Корній Терентійович, оповідав так. Колись Наполеон, ставши імператором, рушив завойовувати світ. У нього був такий звичай: захопить місто і вимагає контрибуції, грошей. От захопив він місто та й обклав його: "Несіть мільйон!" Урядовців охопив жах: "Пане імператоре, такої сили грошей нема". -

"Несіть!" Вони побідкалися, але принесли. А він: "Несіть ще мільйон!" Урядовці й збирачі грошей затрусилися з переляку, та що мають робити? Пішли обдирати місто. А Наполеон виїхав у кареті на прогулянку. Наглянув урядовців, збирачів і запитує, як справи. Ті зігнули голови й кажуть: "Половина мешканців міста втекли світ за очі, втікають й інші, кругом плач і ридання, хто через неймовірні податки повісився, а якась жінка з немовлям скочила в криницю й втопилася". А імператор мовби і не чує їх: "Несіть мільйон!" І вони принесли. Тоді він знову закричав: "Ще мільйон!" І знову виїхав у кареті. Перестрів урядовців, збирачів і запитує: "Де мій мільйон?" Ті мовчать. "Вам що, заціпило? Чи, може, народ не дає?" Ті й відповідають: "Пане імператоре, народ сміється". - "Припинити збір! Припинити негайно", - крикнув Наполеон.

Мартин розсміявся. Дівчинка усміхнулася й собі, але якось непевно.

- Нам теж, Дінко, тільки й залишається, що сміятися. А що ж нам з тобою ще лишається? Не такий чорт страшний, як його малюють! І фашисти не страшні. Навіть пупгестапівець. Ти знаєш, як він полетів з коня? Так полетів, що аж перекинувся. І за боки чухався, і вхопився за пістолета. Вони всі полетять, як гнилі груші. Треба тільки добре потрусити. Посиплються, ще й пощади проситимуть. Вони гнилі, і їхня сила гнила.

Тепер і вона сміялася.

Полум'я в грубці пригасло - пригас і їхній сміх. Мартин спохопився, подав дівчинці яблуко.

- Їж, мені Оленка дала, - але не оповідав, як ніс яблуко і як на нього напали, набили. Яблуко він сховав за пазуху, а потім воно кілька днів улежувалося.

Дінка крутила яблуко в руках, обнюхувала, не зважаючи на вгризтисся в нього зубами. А коли зважилася і коли яблуко затріщало, він попросив її:

- Про Корнія Терентійовича ти щоб і не заїкалася... Він - наш! - і замовчав.

Вона кусала яблуко.

Він хотів розповісти їй, кого у Вовчому яру вони знайшли, але передумав.

- Я б, може, сміявся, якби не боявся за тебе. Я не смію нікому про тебе сказати - ні Оленці, ні Лесеві, з якими дружу, ні навіть Корнію Терентійовичу. Нікому! Так ліпше. Але фашистів я не боюся. Піду завтра до школи, дійду до їхнього прапора і обплюю його. Ми завжди це робимо: Оленка, Лесь і я. Ми плюємо на цей прапор.

Дінка простягла яблуко, щоб і він вкусив.

- Хіба я маленький? - відказав їй і заходив по хаті. Став перед вікном. - Зорі над нами і правда у нас самих - так, Дінко, ми і житимемо.

13

Оленка йшла в шерензі - школярів виводили на площу. Пані Ельза то вихоплювалася наперед, то бігла назад: її сильний грудний голос верховодив:

- Рра-з! Рра-з!.. Раз-два!..

Перед бургомістратом на чорній базальтовій тумбі маячила начеб колона в білому запиналі.

Перед нею вивищувався поміст і височіла трибуна. Грав поліцейський оркестр.

Оленці схотілося роздивитися поміст, вона не збочила з колони, лише повернула ліворуч голову, як пані Ельза шарпнула її за вухо:

- Куди прешся? Рівняйся на потилицю!

Поки школярі йшли, вони ще тримали крок. Команда - зупинитися. Їх ставили півколом. Шеренги поламалися, ряди розпались.

Оленка, Лесь і Мартин опинилися поряд. Коло них стояв Корній Терентійович.

Там, попереду школярів, виструнилися навпроти помосту й трибуни поліцаї, шуцмани. На одному крилі купка цивільняків, на другому - Дерманка.

Вона поклала руку на плече Сержу Швидаку. Віктор і Жорж стояли наготові з квітами.

До самісінького вокзалу площа була порожня. Налякані горобці верталися на засмічений брук.

Заскреготала пружина, начеб хтось розкручував немазане колесо: спеціально заведений з нагоди цієї okazji, бамкнув старий ратушний годинник і почав відбивати десяту.

- Починається, - шепнув Лесь.

Мартин зиркнув на Корнія Терентійовича, який стояв незворушний, на Оленку, яка рахувала удари годинника.

- Десять, - налічила вона, але пружини скреготали, немазане колесо продовжувало розкручуватись. - Одинадцять... Дванадцять! - здивовано сказала дівчина.

Лесь ледве чутно:

- Як чорти збираються...

Корній Терентійович покосився на нього, а Мартин смикнув його за полу піджака.

Пані Ельза з останніми двома ударами годинника аж підсакувала, її руки підплигували на Сержевому плечі: "Показилися? Подуріли?" - покручувала головою з високим начосом. Годинник відбивав одне, а його стрілки показували інше.

Звівшись на носки, уважно окинула школярів, чи хто не підсміюється?

З бургомістрату виступили і рушили: в парі ляндрт і бургомістр, комендант гестапо, комендант поліції - довгий хвіст. Вони потяглися на поміст. Прилизані, випещені, самоповажні, бундючні.

- Шапки геть! - вигвинтився над площею лункий, трубний поклик.

Мартин зітхнув.

- Хоч-не-хоч, а скидай...

Оленка усміхнулася й підморгнула йому. Лесь позаздрив Мартиновому "хоч-не-хоч"... і навмисне барився скидати свого картуза.

Сиві вуса Корнія Терентійовича обвисли, брови сиво насупилися, Оленка час від часу зиркала на вчителя, намагаючись розгадати: "Що він думає?"

Поміст високий - всі, хто на ньому, перед стовпом - колоною в білому запиналі, начеб виставилися над площею, щоб їх було видно. Ляндрт грубий, пузатий. Він такий самий, як і тоді, коли сидів у бричці, супроводжуючи обоз, і коли за ним бігла

молодиця, ламаючи руки. Комір військового мундира на ньому розстебнутий. Як йому втримати три підгорля, що випинаються тугими складками? Бургомістр поряд з ним видається підтягнутим, навіть ставним. Залисинки й скроні посріблені. Він у сірому. Вказівним пальцем то торкнеться напomadженої щоки, то торкнеться свого із ямочкою підборіддя, начеб йому на обличчя сідають комарі, й затискує вузькі губи: так вдає із себе інтелігента.

І лядвірта, який ледве встоює з натуги, і бургомістра, що пижиться, і коменданта поліції, що весь у ременях, – їх усіх переважає своєю буденністю й військовою виправкою Зігфрід Штернфельс.

Одна рука в рукавичці, друга гола – уважно зорить із-під свого козирка, як із-під дашка в'язничної будки, і сухий, кощавий, жиластий, начеб запитує всією своєю поставою: "А що буде, коли вас усіх візьму у свої руки?"

Корній Терентійович дивиться на поміст, бачить залиті салом, володаристі, запобігливі, строгі й нелюдськи жорстокі щілинки, очиці, більма – різні й однакові в своїй лютій ненаситності. И жодного ока! І як ті їхні щілинки, очиці, більма, такі вони бездушні й самі, хто на помості, – годованці окупації, її сторожі й достойники. Що вони скажуть? Про що від них можна почути?

Перед ними застигли чорними й сірими пристінками поліцаї, шуцмани – охорона. Далі понуро стояли люди, зігнані силоміць, під загрозою смерті. Вони дивилися в землю, кожного пік великий сором перед завтрашнім днем; що скажуть, коли їх запитають, навіщо приходили на цей поглум, на це своє осміяння, чому не втекли?

Ще далі стояли притихлі школярі – людські діти, яких зібрали й поставили тут, щоб заздалегідь прищепити їм покору, як невиліковну хворобу.

І коли там, десь попереду загугнявіли труби, а натовп зашемрав, Корній Терентійович проказав пошепки, ні на кого не дивлячись, начеб стояв не на площі, а в класі на уроці:

– Шабаш...

Іще:

– Хоч тут і не Лиса гора, – голосніше.

Оленка почула ці кілька слів і так пристрасно подивилася на вчителя, мовби він похвалив її.

З очей зникла осмута – в них, синіх, спалахнула якась незгасна ясність.

– А я що казав? – вставив Леся.

Мартин ткнув його під ребро, щоб мовчав.

Дівчина не почула Леся й не помітила, як Мартин ткнув його під ребро: вона не чула промовців, у її скронях постукувало: "Шабаш... Хоч тут і не Лиса гора", – наповнюючи душу радістю й відвагою. Вона повільно повертала головою, ніби поправляла коси, а насправді спостерігала, чи хто не почув, не підслухав учителя?

Але все було, як і раніше: хтось промовляв, люди шемряли, а потім площа німувала.

І тоді вона подумала про дядька з Вовчого яру, якого прийняв учитель. Батько і мати боялись його переховувати. А хіба вона сама не боялася в час облави? Корній

Терентійович не злякався. Що дядько з Вовчого яру в нього, про це лише їй відомо. Стільки людей, поліцаїв, фашистів, а ніхто не знає про дядька з Вовчого яру. Ніхто й не здогадується. І вона була горда за свою таємницю, бо вірила: ще трохи, ще недовго – боже-люди, ударить грім, але хто тоді хреститися буде? – приказують мати.

А батько: коваль коня кує – жаба ногу підставляє...

Зігфрід Штернфельс, махнув перед носом бургомістра рукавичкою.

Бургомістр злякано подав знак поліцаєві.

Б-бран-ба-бу! – гукнув, барабан, тарілки і труби.

Сповзло біле запинало, і відкрився пам'ятник фюрерові. "Сам біснுவатий, біснувате і його зображення", – подумав Корній Терентійович.

Мартин ішов, думаючи: перше доводилося плювати лише на прапор, а віднині треба буде хоч раз плюнути й на фюрера: завдали роботи. Лесь намагався втрапляти в ногу і махав руками. Оленка човгала по бруку дерев'яниками.

А люди похмуро стояли.

14

Виволікши з підвір'я теліжку, вона постояла, міряючи порожню вулицю очима, й рушила до провулка. Завернула до нього, збочивши візка, а сама вийшла на ріжок. Чекала. Батько розстарався через лісника, якому зробив сокири й підкував сани, трохи дров; коней нема, тягали їх візком-теліжкою. Знадобилася. Таке життя, що без неї, як без рук. А дровами батько поділився з Проскуряком. Вона здогадувалася, чому поділився: в нього дядько з Вовчого яру. Мабуть, батькові ніяково, думала передумуючи, що спровадив того дядька, накинувши його вчителю? Їй і самій було якось муляко перед Корнієм Терентійовичем, і, зустрічаючись з ним, дівчина кожного разу мовби чула батькову й материну потаємну розмову, мовляв, у нас небезпечно, у нас, сам бог бачить, малі діти, страшно; але хіба це виправдання?..

З долу, з міста ніхто не появлявся. Неділя. Рано. До війни такого дня вирували ярмарчани, а тепер безлюдно. І, очікуючи на Леся і Мартина, дівчина про що тільки передумувала. Добре, що бабине літо тримається, що не дощить. Та й те добре, що дрова на краю лісу, а не в глибині. Добре, що їх не треба везти через міст, який охороняється, а поза Волоками, через спущений ставок, греблею... Безхмарна блакить і ранкове холодне повітря наповнювали її чекання сподіваним сонцем, яке зійде і засвітить.

Хто прийде перший – Мартин чи Лесь? Хто з них двох? Кого їй хочеться побачити першим?

І, стоячи на розі провулка й вулиці, тут, на передміському роздоріжжі, вона згадала, як переймалася на своєму городі, прийме чи ні батько дядька з Вовчого яру, і як, потерпаючи, коли ж відмовить, найбільше побоювалася не вчителя, не Мартина, а чомусь Леся. Чому саме Леся? Як тоді, так і зараз вона не могла цього собі пояснити. Та і зараз пам'ятала, що побоювалася Леся, як би він на неї поглянув, що б сказав? А як би дивилися інші, що б казали, здавалося, не мало значення.

Мартин до них приходив. У середу чи в четвер? Якось на тижні. Він приходив до кузні. Але хіба тому, що він у них був, – вона у своїй думці: хто прийде перший – Мартин чи Лесь – поставила на перше місце Мартина?

"Ні", – подумала Оленка. Зачервонілася, зарум'яніла, мовби її залило ранкове сонце, раптом збагнувши: вона поставила Мартина в своїх думках першим навмисно, щоб ніхто не підстеріг її навіть у думках, що їй хочеться побачити першим Леся.

Дівчина злякалася: невже, домовляючись з хлопцями, сподівалася, щоб Лесь надійшов перший? Хіба плекала на це надію?..

Стоячи і не маючи сили відвернутися від вулиці – розруйнованого бруку, роси на камінні, не криючись більше від самої себе, нишком загадувала: прийде чи не прийде? Її губи розповніли, але були сухі. Якщо справдиться, що загадала, тоді все буде добре.

Вона хотіла, щоб справдилося. Ніщо інше не мало ніякої ваги, аніякогісінького значення. Ні ті дрова, заради яких вона на розі. Ні той лихий час, через який вона боса. Ні те сонце, що не сходить. Ніщо, крім її загадування.

Вулиця, кривуляючи, підіймалася з долу. Оленка бачила лише один проліт – до криниці: там вулиця круто завертала коліном.

Обіч тополі, в них стоять телеграфні стовпи. З узвозів посхилялися кущасті вишні. Вишневе листя вже пожовкло, хоч і не падає.

А тополине ще зелене. І жовте, і зелене листя в пилюзі: зарошене, й видно, як роса скапує брудними крапельками. Тихо. Гудуть проводи.

Оленці важко стояти, але не зважується хитнутися. Слухає дроти. В білій хустині. Руки то зав'язують, то розв'язують її на грудях.

Спочатку вона побачила його голову. Руки так і відпали від хустини. І хустина звійнулася з її кіс.

Тримала хустину за кінчик, сама подалася вперед і злякалася: що ж це з нею?

Лесь підняв і опустив руку, усміхнувся – привітався звіддалік, ступив до криниці, заглянув у коване на цямрині відро. Їй теж захотілося води, але вона пересилила себе, почала зав'язуватись. У відрі води, певно, не було. Він махнув рукою на криницю, не схотів крутити і йшов до неї: стрункий, гарячий. Без кашкета. Вона дивилася на нього. Їй начеб і хотілося, щоб він був без кашкета. Босий, як і вона. І в светрі, як і вона. А чуб у нього хвилястий, начеб викладений. Той його чуб раптом заблищав, запромінівся. Зійшло сонце. Воно освітило не лише Леся, а і її, тополі й вишні. Сонце заливає вулицю, а дівчина все дивиться на хлоп'ячий чуб і думає: справдилося, як задумала, тепер ніщо не страшне. Їй здається, що вона легка і що має таку силу – захоче і полетить, як птах. Їй хочеться запрягтися у візок-теліжку й гнати наввипередки. Стоїть, очікує. І дуже побоюється, щоб він не здогадався, як його чекала. Вона йому, нікому про це нізащо й ніколи не скаже.

Хлопець наблизився, запитав:

– А Мартин? – зминув її й уможується у візок-теліжку. Голоблі змахують угору, він задер ноги.

І вони вдвох розсміялися. Голосно, заливисто.

- Мартин? - перепитала Оленка і весела, дві ямочки на її обличчі все усміхаються, оповідає: - Я тобі не казала. Він був у нас на тижні. Приходив до кузні. Приніс у казані кам'яного вугілля. Завалалося в них десь у сарайчику, давнє, довоєнне. І залізаччя приніс. Тато розпитують, як живе? А він: моя хата вітром загороджена, тому мусим засувати. Мама підпирали двері ізсередини городником, я підпираю, але хіба то замки? Я вам, дядьку Полікарпе, подмухаю, а ви зробіть і засув, і прогоничі. У мене все виміряне. Послухайте мене, дядьку Полікарпе, може, колись я вам теж у пригоді стану. Якщо треба до міхів, перекажіть Оленкою, прибіжу, хоч і часу в мене аніскільки! - і показав на пучку. Що ж ти чешеш, хлопче, дивуються тато. А він: і не розпитуйте, дядьку Полікарпе, бо я все одно не скажу. Довго кували. Мартин і за себе, і за мене постояв коло міхів, а коли пішов, тато хвалили його: славний росте парубчак у Сильвестра й Нюри. І як він сам дає собі раду?

- Та коли б я був сам! - спалахує Лесь.

- То що? - зводить Оленка на нього свої сполохані очі.

Лесь запнувся - він не знає, що б чинив, коли б залишився сам, і каже:

- Я б давно пішов у партизани!

Оленка не встигає на те йому щось відповісти - із заростей вишняка, струшуючи пожовкле листя, зіскакує, начеб їм на голови, Мартин.

- Поїхали, хлопці й дівчата.

Лесь каже, щоб його провезли, й повільно закидає ноги в скриньку візка-теліжки.

- Ще не лядвірт, - відказує Мартин, береться за голобельки, рвучко сіпає, і Лесь падає на землю.

Через Волоки, околицею передмістя торохкотять, поскакуючи, колеса. Кожного манить впрягтися в голобельки. Лесь змінює Мартина. Хлопці впрягатися Оленці не дозволяють.

"Дівчина бігцем наздоганяє візок-теліжку, мовби поганяючи ними.

Поминули останні хати і вигоном - навпростець, бо ж порожнем, спустилися до колишнього ставу. Не зупинялися, поки - де греблею, де під нею - перейшли брід коло спаленого млина й домчали до узлісся.

Дрова лежали стосами край просіки. Оленка показала на свій стос: осичина й осичина - м'яка порода. Була й березина, але її вже забрали: кузня без вугілля, що рот без зубів.

Наклавши замашних кругляків і ув'язавши їх, швидко рушили назад, кваплячись зробити ще одну ходку.

Вчителеве подвір'я без воріт. Зупинилися за хвірткою. Лесь завдав собі круглячка на плече, поніс, скинув перед сходами. Корній Терентійович почув, вийшов. Зніжковів, що школярі привезли дрова, а заразом і зрадів.

- Так рано? - підвів свою білу голову.

Оленка і Мартин теж зніжковіли. Їм здавалося, що від білої вчительової голови білий день стає ще біліший. А Лесь не нітився, розмахував руками - зараз ще привезуть, якби пилку, якби сокиру, вони нині й порізали б і накололи б.

Корній Терентійович не присаджував його запалу, попросив, щоб підняв кинутого круглячка: місце для дров у повітці.

Щоб не видати себе, Оленка ні разу не глянула на вчителеві вікна: десь там, у хаті, знайшов притулок дядько з Вовчого яру, – і старалася мовчати. Мартин відіпхнув її, не давши братися за осичину. Вчитель теж збирався з ними до лісу, але тільки-но він зійшов на ганок, мабуть, хотів зачинити двері, як Лесь скомандував, щоб швидше поганяли.

За третьою ходкою Проскурник рушив з ними. Тяглися повільніше, ніж самі, не гуркотіли вигоном, хоч і порожнім, а прямували ґрунтівою. Висушене ставище заросло високими бур'янами. Гуркотіли попровалюваною греблею, вчитель зупинився. Сперся об палицю, махнув капелюхом на ліс:

- Ану, скажіть, що ви бачите?
- Ліс! – вихопився перший Лесь.

Корній Терентійович сердито буркнув:

- Ліс... – і запитав: – Який ліс?

Вони стояли перед ним – осіннім, багряним.

Корній Терентійович запитував їх кожного по черзі, докоряючи, що вони йдуть тут втретє, невже ліс їх не вражає?

- Він, як свято, – заїкнулася Оленка.
- Правда, – сказав учитель.
- Свято, але сумне, – сказав Мартин.
- Ще більша правда, – підтвердив учитель. – Осінній ліс, як свято, сумна його прощальна краса, але відірвати від неї очей не хочеться. Восени і горобець багатий.

Рушили. Узлісся палахкотіло кленами, червленими дубами, високо зеленіли сосни, а коло спаленого млина посхилялися плакучі верби.

- Начеб нема війни, нема окупації... – Корній Терентійович знову спинився, – Природа не підвладна людській волі.

І вони всі поспинялися.

У густих заростях хлюпала Крижечанка.

У небі загуло – повільно і низько сунув хрестатий незугарний літачище. Подейкують, що такими транспортують поранених.

- Дивіться: суне нашим небом, а від нього падає і волочиться хрест по нашій землі!
- крикнув Лесь.

Оленка мельком глянула на нього, і він здався їй ще гарнішим, ніж завжди, а тоді повела оком за тінню-хрестом, який потягся ставищем, мочарами...

Вчитель ніс капелюха в руці, біла голова вихрилася. Він думав, що ті два хлопці і дівчина, тринадцятилітні підлітки, надто дорослі. Вороги принесли на їхню землю чужину. Вся краса тепер для них у тому, як тієї чужини позбутися, – ось про що їм хотілося б від нього почути!

Він сказав:

- І під павучим фашистським хрестом наша земля найкраща. В цілому світі такої

нема. Вороги не просто зазіхнули на неї, вони обкрадають наші осені, наші весни, наші літа – нашу мову й історію.

– Як я їх ненавиджу! – рубонув Лесь рукою.

На що Корній Терентійович відповів:

– Самою ненавистю ворогів побити не можна, як не можна їх подужати невіглаством, неуцтвом, та ще таких, як фашистів. Схрещується не лише сила і зброя, схрещуються розуми й душі.

Добравшись на узлісся, почали вантажитися. Ліс і не шелестів. Стояв задуманий, наче втомлений. Пожовк. Журился.

Корній Терентійович показав молодого дубка. Високий, він розхитнув соснові крони й, пожовкнувши, почервонівши, стояв осяяний сонцем.

– Рoste і ні в кого не питається права. Правда?

Веде поєдинок, і його не покидає мужність, – і він говорив, що мужність виборюється в поєдинку. На поєдинок встала вся земля: або пан, або пропав. Поєдинок йде не тільки на фронті, в партизанських рейдах і наскоках. Він іде в кожному серці – на мужність і за честь проти зрадництва й падлюцтва.

Ліс мовчав.

А коли вони зробили третю ходку, вчитель почастивав їх хлібом з повидлом. Мартин переламав свою скибочку, стуливши її до купи і, ковтаючи слинку, сказав, що з'їсть дома: думав про Дінку.

15

Списувати задачі Мартин не давав, хоч Віктор зі спільниками його побили. Щоб вони відв'язалися зовсім, він приходив до школи, вирішував будь-що – крейда, пишучи, аж кришилася. Деся-то сам чортяка йому за брата – заздрили не лише нездари, навіть і Лесь.

Школярі писали на старих книгах і газетах. Використовували паперові мішки й залежали квитанції. Замість чорнила – синька. Володіти огризком олівця та ще хімічного – щастя. Найчастіше виручала грифельна дошка. Мартин до школи її не брав, щоб часом не розбилася. Щоб допекти, Серж тицьнув Мартинові під ніс саморобного зошита, якого сам розлініював, – он яке багатство, хочеш за задачі? Хлопець відповів, що воліє обходитися долонею.

Збагнувши, що з Мартина, як з козла молока, Серж почав підкочуватися до Леся. Нехай той Лесь і не відмінник, але ж через нього можна списувати приклади в Оленки, можна пожитися й на мову, бо Корній Терентійович її хвалить за те, що пише бездоганно. З таким далеким прицілом Серж і вирішив подарувати свого саморобного зошита Лесеві. Але не в школі, де б це всі бачили. Така нагода трапилася: він прийшов до тьоті Тоні по білизну. Приніс і свого зошита. Тьотя Тоня подякувала Сержеві за його добрість, а той пообіцяв, якщо Лесь допомагатиме вчитися, подарує йому не лише паперу, а й олівець. Праля не так зраділа зошитові, як тому, що Серж вважає її сина добрим учнем, і запевняла, що Лесь допомагатиме, чому ж, мовляв, не допомогти?

Вона дочекалася Леся. Хлопець побачив зошита, і йому хотілося його розшматувати. Лопотів білий цупкий папір, рівненько розлінійований. Мати, мабуть, відчувши, що той зошит синові не подобається, сказала: не все ходити прямо, інколи треба й рачки – такий час, і він став погладжувати чисті сторінки.

Минуло кілька днів, поки зважився, поки приніс того зошита до школи, переполовинивши його. Одну половину дав Оленці. Половина зошита вабила дівчину. Лесь умовляв її, щоб доторкнулася пальцем, помацала, який папір. Вона доторкнулася пучкою – папір чистий, гладенький.

– На такому з помилками писати гріх, – промовила.

Він зрадів, що переполовинив зошита, що зважився поділитися з нею і що вона не відмовляється.

– Бери, – настоював, забувши, як мало не пошматував його.

Наближалася контрольна з мови. Серж підступив до Леся.

– Допоможи готуватися? – і, не чекаючи згоди, вів далі: – Сам ти теж плаваєш, правда, не на воді, а тому було б добре, якби прийшов до мене з Оленкою.

Лесь трохи обурився, присадив самого себе і буркнув:

– Коли?

– Відкладений сир тільки добрий: нині!

– Побачимо, – розтягнув він.

Не був певний, що Оленка згодиться і що вмовить її. Як до неї підступити?

Сидів сам не свій на уроках. А тут Мартин підпустив шпилечку про пані Ельзу, яка не вчить, а повчає: "П-п-пух!" – трьом "п": покорі, поклонінню, послуху. І пішло по всій школі – не Дерманка, а П-п-пух!.. Оленка заливалася, переказуючи це дівчатам.

А Лесь потерпав, що Оленка його не послухає, йому до всього було байдуже...

От і по уроках. Оленка пішла, несучи свого кошика. Він зупинився коло шкільної огорожі. Оленка перетинала площу. Так нічого й не придумавши, він пустився навздогін.

Вона скинула оком й помітила Леся. В нього книжки й зошити теж за поясом, як і в Мартина. Лесь обіруч підрівнював собі голову. Кучері вились і блищали. Вони так вились і так блищали, як того недільного ранку, коли Оленка його чекала.

Оленка рушила, але повільно. Їй хотілося, щоб він її наздогнав, тільки не на площі, не на видноті. Опустивши голову, наслухала, як Лесь хляпає дерев'яниками, і не могла позбутися відчуття, що він чимось засмучений – його в осмуті гладеньке обличчя, ті його кучері, він увесь видавався їй ще вродливіший.

Хлопець наздогнав її.

– Оленко, – вимовив і взявся рукою за ручку кошика.

Їй здалося, що він торкнувся не рогозяної ручки, а її руки: його тепло мовби передалося їй. Вона мовби відчула його трепет. Зраділа й злякалася, чи хто не бачить, шарпнула кошика, ступила швидше, далі з площі, а на думці: доторкнеться він ще раз бодай до її кошика чи ні?

Лесь не зважувався йти поруч, пасучи задніх: вона відкрутнулася від нього, як її

зачешиш?

- Ти чом смутний? - спитала дівчина, не оглядаючись.

- Та... - сказав і не доказував Лесь, але порівнявся з Оленкою. Вони прямували поруч.

"Доторкнеться він ще раз?.." - загадала вона.

- Смутний... - проказав і начеб кинув собі це слово під ноги Лесь. І казав: - Як тут не будеш смутний, хлопці просять, щоб допомогти перед контрольною.

Вона не перепитувала, які хлопці?

- Може б, перейшли... - і не доказав, якась сила схилила його донизу, знову взявся за ручку кошика.

Дівчина не шарпонула його до себе, не прийняла. І Лесь запитав:

- Перейдем?

Вона мовчала, але він бачив - згоджується. Вона мовчала, не сміючи сказати, якщо згоджується, то тільки тому, що він ще раз доторкнувся до ручки її кошика.

Оленка кивнула - після обіду.

Вони перейшли дерев'яний місток, за яким Лесь зупинився, щоб повернути до своєї ліпленки, а вона не зупинялася, йшла, і їй здавалося, ніби хлопець продовжує ступати поряд: погойдувала кошиком, було приємно, що він торкався за ручку, і вона поглажувала це місце. Відчуття Лесевої коло себе присутності швиденько вивело її з дому - добре, що не довелося ставати до міхів: батько рубав дрова, і Оленка запереймалася, чи Лесь уже пообідав, чи він чекає її за мостиком?

Осінь облягала хмарами, вони купчилися, розходячись. В неї на душі було синьо і чисто, як у тих синіх і чистих криничках неба, що їх не заступили хмари.

Він чекав. Сказав, що, напевно, задощить, сказав, що погода трималася, але, як полле, то не буде просвітку.

- А я й не помітила, - відказала дівчина, насмішкувато стелюючи гостренькими плечиками.

На покинутих згарищах віяв вітер. А на Перначівці прорвалося сонце.

Вони увійшли в каштанову алею. Падало листя. Жовте, просвічене, встеляло алею, м'яко шаруділо, і голосно тріскали, падаючи, каштани.

Оленці хотілося, щоб алея ніколи не кінчалася.

Під каштанами, там, перед котеджами, серединою алеї походжав поліцай - вартовий. Виставився на них. Дівчина знітилася. Лесь, не зважаючи на поліцай, підступив до дротяної загорожі, потяг за опущений повідець - десть у заплетених хмелем дверях особняка продзеленчав дзвіночок. Гавкнув пес. Крикнувши на нього, вибіг Серж. Повій їх не в парадне, де продзеленчав дзвіночок, а навколо особняка.

Доріжки викладені плитами. Кущі підстрижені. Червоніє калина. Слива обліплена сливками. На яблунці жовтіють яблука. Все дихає достатком і доглядом. Оленка ішла за хлопцями, Лесь допоминався, чи в басейні водиться риба? Водиться, чула вона Сержів голос.

Відкрита, зацементована з балюстрадною веранда. Серед фікусів плетені крісла-

гойдалки. Серж розчинив засклені двері, а Лесь підбіг до басейну, перехилився і не міг відірватися. Манів, помахуючи рукою, Оленку: не підійшла.

Віктор і Жора чекали у круглій вітальні, сидячи на дивані. Тут просторо. Посередині стіл. По кутках м'які фотелі. Гостинно і затишно.

Хлопці повсідалися круг столу. Дівчина диктувала диктант. Голос її гучав. Лесь раз за разом упрощував, щоб чіткіше вимовляла слова, Віктор, Жора і Серж йому підтакували. Вона помічала: Лесь більше кидає очима на килим, який заходив усю стіну над диваном, на широкі вікна, собі під ноги, на восковану підлогу, ніж на аркуш паперу перед собою, і намагалася вимовляти кожне слово з притиском, розбірливо.

Написали, склали диктанти перед нею, повсідалися на дивані й почали їсти сливи. Вона дістала з кишеньки светрика олівчика з наконечником – єдину свою цінність, яку принесла сюди із собою,

– Ставлю, хто що заробив, – сказала.

Її підтримали: тільки так.

Кінчик олівчика схилювався над рядочками, націлюючись на помилки. На дивані перешепіт – чиє перевіряє? Жора: "Вікторове". Віктор притих зі сливою в роті.

Вона дочитала, кінчиком олівчика перелічила помилки – багато, завагалася і почала виводити двійку.

Віктор зірвався:

– Мені, двійку? Ну, Ковалівно!

Підскочив з дивана Жора.

– Та йому сам Корній Терентійович чи й поставить!

Кісточка сливи пролетіла Оленці над головою. Дівчина затамувалась.

– Що заробив, – вимовила, стримуючись.

Віктор плигнув, вихопив з її рук олівчика, переламав і кинув його до дверей.

Серж теж схопився:

– Мудра – ліпить двійки, як її батько молотком гатить. Ковалівна!

Жора пройшовся вихилясом-перекосом.

– А диктувала, як її мати на базарі вигукує-клямки, підкови, вухналі!..

Оленка заціпеніла. Кругла біла вітальня, розпещений пістрявий Віктор, погрозливий Серж, слизнякуватий Жора – все поплигло перед нею. Тільки б не заплакати, тільки б не пустити сльозу! Рушила, похитуючись...

Лесь підібрав розламаного олівчика, знайшов наконечника. Упхнув її у кишеньку. З веранди вона побігла. Гавкав вовкодав – не чула.

Дівчина промчала каштановою алеєю. В кінці зупинилася й аж тут розплакалася. В скронях затіпало: "Чому Лесь не заступився за неї? А який він був хоробрий у лісі?.. Такий час..." І забилося в її голові: "А хіба є час мужній і є час боязкий?"

Стояла під каштаном, припавши до дерева, як до людини. Пальці знайшли в кишеньці переламаний олівчик і не випускали його. "Не вберегла! – і думала: – Той Віктор, вони усі наважилися поламати не просто хімічного олівчика, а щось більше, значніше... – і думала: – Поєдинок!.. Корній Терентійович казав правду – весь світ на

поєдинку: добро і зло, правда і кривда, совість і несовість, честь і безчестя, вірність і зрада... Ні, нема мужнього і боязкого часу, є мужні й боязкі люди, є хоробрі і є ниці".

Їй хотілося, щоб хоч хтось почув і розрадив її. Відірвалася від каштана – тут до Мартина найближче. Вступить, зайде. Їй згадався Мартин – його брудна сорочка. Стало жаль, що він ходить у брудній сорочці і що нема кому її випрати. Так і скаже йому, що прийшла випрати.

...А Мартин розв'язував задачі, пишучи й стираючи, на грифельній дошці. Дінка сиділа закутана на розмервленому ліжку, і він казав їй:

– Всі ікси, Дінко, – це фашисти, і я мушу вивести їх на чисту воду... Збирається на дощ, у сльоту з облавою безпечніше. Ти сиди й дивися, як я виводжу ікси на чисту воду.

На порозі зачепало. Він прогнав Дінку під припічок, заслонив затулою, розрівняв ліжку. Двері на таких засувах, що їх хоч ламай. Вийшов у сіни, поскидав засуви – на порозі стояла Оленка. Пустився і сік дощик. Вона забула, чого прийшла, і не казала, що хоче випрати йому сорочку. Він подивився на неї й запитав:

– Заплакана чи з дощу?

– З дощу, Мартине... – підтвердила: – З дощу, – стискаючи в кишеньці розламаного олівчика.

– Заходь, пересидимо, Ковалівно.

Оленка не образилася, що він назвав її Ковалівною.

16

Залізниця гнала серед горбів. Вони вибралися, як завжди, за місто, до крутизни, де поїзд сповільнює хід. Звечоріло, сікла мряка і швидко темніло.

– Боїшся?

– Не первина.

– Не бійся.

Перемовились, залігши під насипом, і мовчали. Оленка гріла грудьми мокрий щербінь. Ще ніколи не ішла по вугілля з такою охотою, як сьогодні. Мати стримувала, боже-люди, дорікаючи батькові: "Непогода, хоч би сам, а то й дитину тягнеш?" На що вона, Оленка, відповіла: "Не коваль, то і рук не погань", – зухвало, виклично, тягнучи руку за батька, мішки на себе ворчиками, за візок і дай, боже, ноги.

З того часу, як Лесь підбив її піти в котедж у каштановій алеї, їй все стало неміле. Мовби скупалася в ополонці. Мовби простигла на морозі. І не могла про це нікому сказати. Не призналася Мартинові. Дома начеб ніхто нічого не помітив. Хіба що Сергійко? Чіплявся, напосідав, в'язнув: розкажи, розкажи про святу шаблю, яку малювала на вікні, – гримнула, щоб не набридав. "Чогось ти сердита", – пробурмосив Сергійко й пообіцяв, що просити її не буде, раз вона така злюка...

А їй усе не вивітрювалося з голови, чому далася Лесеві на підмову, чому і як могла? Сліпцеві й тому ясно: в чужу церкву молитися не ходи! Не могла собі простити. Що ж було дужче, сильніше від неї самої, що взяло і повело її? І чи воно справді було оте дуже, те сильне? Не могла цього собі з'ясувати. Думки розколювалися, як

розколюється, розбиваючись, камінь, і летять уламки, оскілля. Один уламок – згадка, як чекала Леся, зібравшись до лісу, другий уламок – згадка, як він узявся за ручку кошика, третій – як ішли під каштанами. І кожний уламок колов у серце. А вона ще й загадувала: побачить першого його чи не його, візьметься він ще раз за ручку кошика чи ні? Невже ж її загадування було саме тим, що взяло і повело на підмову? Ах, усе оскілля! Вона заріклася з Лесем розмовляти. Він і сам начеб побоювався до неї підступати. А ті – Серж, Жора, Віктор – глузливо перемовлялися з ним очима. Її пік сором.

Олена прагла небезпеки. Цілий світ, у якому жила, здавалося, розпався, і в неї не було з ним єдності. Ні батько, ні мати, ні Корній Терентійович – ніхто, мабуть, не зміг би повірити, що вона добровільно, а не з принуки зважилася піти до тих, які насміялися не лише над нею, над її батьками, над її родом – Ковалівна!., йшла Крижами – згарища і руїни мовби допікали їй за це. Кісточка сливи, якою цілено їй у лоб, не переставала шуміти над її головою. І вона завжди чула той висвист кісточки – свій сором і свою ганьбу. Хай станеться щось жорстоке, немилосердне: вона не схитнеться, вистоїть, докаже, на що здатна. Тоді й цілий світ, який розпався, оновиться, їй буде в ньому місце і вона відчує з ним, оновленим, свою єдність. Чи не тому відтяла матері: не коваль, то і рук не погань? Чи не тому до умлівання підмивало її йти по вугілля?

Причаївшись на насипі, сторожко наслуховувала, чи не чути поїзда? Він – змії з ліхтарем у голові. Заздалегідь, поки блимне ліхтар і довга смуга світла зависне над колією, чути монотонне двигтіння рейок. Спочатку так, начеб струни, а тоді сильніше й сильніше. Їй було ніщо – ні пронизлива мряка, яка не пересідалася, збираючись на безпросвітну хвищу, ні обкладна морочна темрява,

– Даремно, доню, ми не послушали нашу маму.

Батькове побоювання її розізлило.

– Взявши за молот, не крекчи, – відповіла, як він підбадьорював її коло міхів.

Батько усміхнувся. Вона не побачила його усмішки, почула і знала: задоволений. Те, що він був задоволений, зігріло її. Дівчина зніяковіла, що розізлилася. Хіба батько цього хотів? А як він ласкаво вимовив: нашу маму... Десь-то він її добре й ніжно любить. І лежачи на мокрому щебені, Оленка думала, що вона велика і що їй треба допомагати батькові й матері.

Підвела голову – мішок ворчиком: рейки ще не дзвенять, як струна. Начеб посипалися камінчики. Напружилася! Невже хтось йшов, посковзнувся й посипалися щебінь, гравій?

– Ти що?

– Наче хтось ішов, тату?

Батько й собі підвів голову. Став на коліна, скинув свого мішка, щоб ліпше чути.

– Привиділося, доню.

Вони знову прилягли.

– Ви, тату, наскидайте багато вугілля. Я підберу. Де вугілля, а де камінь, мої руки не переплутають. Темрява – дурниці. Ми наберемо багато вугілля. У нас візок. Ми ж

уперше виїхали з візком. Як добре, що ви його зробили.

Батько мовчав.

- Тату, а можна, я і вчителеві трохи занесу?.. - подумала і не стрималася, зашептала: - У нього ж дядько з Вовчого яру, а осикою хіба зігрієшся?

- Про дядька ти забудь, - обірвав її він.

Тинькнули, дзенькнули, тьохнули і загули рейки. Донька і батько припали до насипу - над колією блиснуло, наближаючись, світло, і було видно, як у ньому, рукастому, січе й січе холодна мжичка, а навколо мовби ще потемнішало. Свиснув паровоз - різкий крик пролетів долиною, вихоплюючись на горби: почалася крутизна. Насип дрижав. Оленці здалося, що важкі, гримучі колеса паровоза насуваються їй на голову. Під грудьми, в ногах заворушилися, наче живі, безліч камінчиків. І нагострилися. Лежачи під мішком, вона відчула, як її обдало хвилею теплого вітру, пахом мастил і гарячого заліза. Їй завжди було лячно перележати перші хвилини наближення поїзда, коли насуваються важкі, гримучі колеса. І зараз потерпала, що не влечить, схопиться, побіжить. Ч-чих - колесо порівнялося і поминуло. Ч-чах - друге. Стискала пальцями мокрі камінці, і камінці скреготали.

Паровоз ще котився, як Оленка відчула на своїм плечі батьківську руку. Це був знак, щоб готувала мішка. Скинула його з голови, розрівнюючи ворчика. Вона підвелася - батька не видно. Прогавила, коли він устав. Помітила, як, вчепившись руками, він підтягується, щоб вимахнути на платформу: її батько меткий і сильний. Почекала, поки він підтягнувся і вимахнув, а тоді кинулася зі своїм мішком, не забуваючи, де лежить і батьків. Шугали платформи, але вона не звертала на це уваги: чула, як падає скинуте батьком вугілля. Наставивши мішка, підібрала першу грудомоаху. Вугілля було грудями: антрацит. Раділа, що воно грудями. Очі майже нічого не бачили. Рука, нишпорячи, хапала вугілля навпомацки. Вправно й непомильно. Батько старався скидати його за насип, на стежку, і вона волокла стежкою мішка. Він отяжів, а її думки були легкі. Поставила мішка, бігала, визбирувала, несла й запихувала вугілля грудями, як і свої думки: пощастило, що антрацит, а мати ще спиняли. Що та негода? В негоду ліпше: ніякий собака не вихопиться... Вони живуть з молота, а не із золота. Не завжди трапляється грудастий антрацит, буває буре, нездале. Вона раділа, що батькові пощастило з платформою. Може, на інших буре й нездале? Вона тішилася, що стежка під насипом всипана грудомоахами і, хапаючи їх, уявляла, як вони горітимуть у горні... Заламався ніготь, пече на пальці садно - замурзаного пальця в рот, посмоктала і до мішка.

Замиготіли, втікаючи, червоні вогники останньої платформи: один мішок був майже набитий.

Стежкою зачовгав батько, притискаючи вугілля до грудей.

- Натягала, - сказав, не вірячи, що вона так швидко вправляється.

Оленка покинула свого мішка й побігла за батьковим. Знайшла, наставила і занишпорила стежкою.

- Дери, доню, лико, поки дереться.

Підмітали руками стежку. Її мішків не зрушити – кинулася по візка. Вкладуть і – прощай, залізнице!

У них у руках горіло: швидко підібрали вугілля, батько звалив мішки на візок, – тепер ще швидше, миттю звідси, щоб і сліду не було.

– Хвище дощ, усе змиє, – задоволено мовив батько, і, мовби передихнувши після своїх слів: – Зав'яжися, доню, ти вся розхристалася, – зарипів вишмуляним шкуратяником, збираючись запрягатись в голоблі.

Вона стягнула кінці хустини – буде підпихати теліжку. Протягла руки. Візок зрушує, чавкнувши в болоті. І враз – як постріл:

– Стій!

Оленка німіє, згорбившись, з простертими руками. Теліжка начеб утікає від неї, ще чавкає болото.

– Стріляти, чи як?

– Не стріляй, – відказує батько, спиняючись.

– Попався, куме?

– А ти вислідкував?

– Це вже моє діло, – мовби бриє Видяш. Зіскакує з насипу, видно, лежав з того боку.

– З тобою й учениця, яка гидує зі мною вітатися, зустрівшись. Добрий вечір, Ковалівно.

Вони з батьком мовчать.

– Перекуримо, куме.

– Я не курю.

– Таке діло, що й перекурити не завадило б... Або йдеш, куме, в поліцію, або під суд і кулю в лоб... То як?

Оленка не в силі розігнутися: дме холодний вітер, в обличчя б'є колюча хвища.

17

Мартин встромляв у валянище голку, підпихаючи її нігтем і примовляючи:

– Прийшла біда до шевця позичати ремінця, а швець її ремінцем! – ляскав себе долонею по коліну. – Сиди, бідо, під стільцем.

Дінка метляла голими ногами і заливалася.

Висмикнувши голку, наслинивши її, щоб легше входила у валянище, він провадив про біду, яка прийшла позичати ремінця:

– А швець її халявою! – і знову ляскав себе долонею по коліну. – Сиди, бідо, під лавою!

Дівчинка заливалася ще дужче. Але й веселячи її, Мартин наслухав, що діється надворі й не спускав очей з вікна.

На долівці лежала коза. Вона була стара й увесь час подрімувала. Її часто лякав вітер: коза підкидала рогатою головою, розплющувала очі – мабуть, сумувала за цапком, якого забрала облава.

Управляючись з голкою, веселячи Дінку, пантруючи за вікном, хлопець сердився на козу, яка боялася вітру й дурно відривала його від роботи. Тупав на неї, як швець на

бїду. Стара коза знесилено опускала голову. Вона не встигла прижмурити своїх червонястих очей – зворухнулася, нашорошилася, скинулася, встаючи; хтось нишком підкрадався до їхніх дверей.

– Киш на сїдало! – шепнув Мартин Дїнци, але вона сама знала, що їй робити: блиснула рожевими п'ятами, рачкуючи під припїчок.

За двері легко торгали. Він заставив припїчок затулою, спрямувався у сїни, і коза затупотїла за ним, мовби привчена зчиняти шум і гам.

Спали засуви – тїтка Люба. В пухнастїй хустинї, в чоботях-витажках. Порожні корзини зв'язані докупї.

Він став на порозї. Коза коло нього.

– Не впїзнав? У хату не впускаєш? – дорїкнула вона, кривлячись, як середа на п'ятницю. І заспївала: – От маю племїнничка. А ще свояки.

Хлопець давав їй волю: виспївається, сама скаже, чому заявила.

– Ось почекай – переїнакшиться: повернеться твоя мати, прийде твій батько, я тоді й поскаржусь на тебе, який ти добренький. Ти геть забув, як я не раз перед ними за тебе вступалася. Нехай це і здавнїло, але хто добре забуває, того бог карає.

Він не стримався:

– Люди теж...

– Ото ж і воно! – підспївала йому тїтка. – Коли я зле приймала? Хїба не садовила за стїл? Хїба не частувала? Не моя вина, що ти прошений і відмовився.

Мартин і зараз відказав їй те саме, що й тоді:

– Нехай вам, тїтонько, бїльше буде: я не об'їдаю.

Її і невтямки – недогадлива, що він глузував і глузує над нею: своє на думцї.

– Ти чемний, племїнничку, – хвалить його. – І роботящий. Городину, бачу, зібрав. Зима їсти любить. А курей не бачу. В Нюри, в твоєї матерї, трїйко зозульок сокотало. От я й подумала: Мартин їх не утеплить, перейду і заберу зозульок собі, перезимують...

– Десь-то тї зозульки цокотїли вам, тїтонько, у снї, якщо ви не побоялися й зважилися прийти.

– Ти здогадливий... Де ж вони, голубчику?

– Запїзнилися, тїтонько. Облава скрутила їм голови. Кури кричали, били крильми, – так, видно, й поривалися до вас.

– От бачиш, а я б їх сховала. Напевно! – рїшуче ствердила вона. – А де ж цапок, що коза одна?

– І тут ви, тїточко, запїзнилися: цапка теж облава зцапала, не залишивши нї рїжок, нї нїжок. Козу я випросив: на м'ясо вона нездала, стара. Думаю, що і вам вона нї до чого, – він почухав козу мїж рогами, і тварина притулилася головою до його ноги.

– Чом це нї до чого? – заперечила тїтка. – Навїть дуже до чого! Хай коза й не корова, але я лїпше доглянула б її, нїж ти, шибенику. Я б їй і лушпиннячка, і помийок. Та ти поглянь на себе – сама шкїра і костї, хоча б сам себе доглянув, а то ще козу обходити.

– Правду кажете, тїтонько. І не дивлячись на себе, я знаю, що сама шкїра й костї,

бо за такої страви – лежиш вздовж лави. Ні пфенінга у мене за душею, а хто його має, якби потис, – кров із нього потекла б, – давав їй на розум, щоб не збирала грошей, торгуючи.

– В кого тепер ті гроші? Дурний, хто їх збиває. Тепер – міньки. Я таки повертаюся з базарчику. Обмінюла шило на мило. А коза – капітал. До своїх двох та ще б третю. Не лише молочко, – блиснула очима, призналася: – Я своїх підстригаю потроху, – і зверталася до кози: – Ходи-ходи, біленька, до мене: я тобі й сінця, і теплої водички.

Наставивши руку, вмовляючи козу, тітка водночас запитувала, чи хлопець підготувався до зими з паливом. Кивала головою на сусіднє подвір'я, наставляючи:

– Що запопадеш, рубай і пали! Двері, дошки, віконниці – нічого не жалій. Через Марію Нюрі, моїй сестрі, а твоїй матері, непереливки, так ти свого не попускай.

– Хитро, мудро, не великим коштом, правда, тітко Любо?

– А ти як думав? До дроту, а не то що до Марії, було, не ступай, а то оббрехали, що ви її паскудне дитинча наважилися сховати. Тепер радуйся: при живих батьках – сирота. Думаєш, мені не жаль тебе? Душа болить, і серце розривається, – і кликала козу: – Ходи-ходи, біленька, в мене ти не пропадеш...

– Ви б узяли її?

– Узяла б, ще й красно подякувала б.

Хлопець задумався.

– Не можу я вам поки що її віддати.

– А то ж чому? Чому ти кажеш поки що? Я не горда, почекаю. Коли ж мені прийти, Мартине?

– Бачите, в моєї кози всього дві дійки, – вів він, узявши козу за ріг.

– Ну то й що? – не терпілось їй.

– Коли в неї виросте ще дві, тоді ви й приходьте.

Вона хвильку стояла, вибалушившись.

– То ти такий, племінничку? – завищала, перекинула зв'язані корзини на плечі й на груди. – Будеш і після смерті горіти в геєні вічній... Та щоб я сюди ще раз прийшла?

Він хотів відповісти, що провідає її, як у його кози ще дві дійки відростуть, але передумав. Зачинив двері, засунувся.

На лаві робота – чобці для Дінки, які ліпять із халявок старих валянок.

Та Дінка хитра: коза не мекає, Мартин не галасує – небезпека минула, можна вилазити з-під припічка. Появляється її чорна голова.

– Мартине... – просить.

– Що?

– Розкажи... Про біду...

І він каже серйозно й думно:

– Будем, Дінко, перти біду перед собою, щоб вона нас не перла, – беручись за голку.

– А яка та біда? Чому я її не бачу?

– Яка-яка, чому-перечому? – мучиться Мартин з голкою. – То й добре, що не бачиш. Це така бабище – голова, як церковна баня, ноги, як кам'яні бики – всядеться на шию,

спробуй її пхати! Оце, думаєш, хто до нас стукався?

Дівчинка затулюється долонями: страшно.

- Ну й баба! - проказує. Вона понад усе любить слухати Мартина.

Він шиє їй чобці, оповідаючи: біда всю дорогу прагне, як би вгніздитися їм на карки, тому вона, так і знай, перекидається, як вовкулака у вовка - в облаву, навіть у рідню. Заспокоював, що облави не страшно: дядько Полікарп зробив підходящі засуви. Поки гатять у двері, добуваючись до хати: він її в комин. Раніше думав утікати в вікно, але під вікнами стоять, та й холодно. В комині безпечніше, ніж надворі й ніж під припічком. Дінка згоджувалася, що в комині безпечно, тільки їй чомусь чхати хочеться. Він переставав сіпати голку й сварився пальцем: спробуй чихнути - буде те, що з курями і цапком. Дивись, а не пчихай! Корній Терентійович як каже: хочеш жити - супра!

Дівчинка кумедно зводить до стелі очі: хоче жити. Мартин признається їй, що він інколи теж боїться, не раз його бере такий страх, що душа втікає у п'яти. І Леся боїться. І Оленка, яка приходить до нього. Тут він замовкає: Оленка призналася, що дядько з Вовчого яру вже не в них, а в учителя. Її батьки теж потерпали. Він їх не осуджує, як не осуджує і Леся, котрий ладен ходити на задніх перед бургомістренком, перед комендантенком... Єдина людина, яка не боїться, - вчитель.

Він перестає шити і промовляє:

- Наш учитель каже: людина без волі - кінь на припоні,- й, застерігши, щоб вона нікому про це не обмовилася, оповідає їй все, що знає про Корнія Терентійовича. Хто йому подарував "Кобзаря", якого вони читають? Він.

Дівчинка виймає з рота пальця, морщить лоба, силкуючись пригадати слово в слово: "Думи мої, думи мої, лихо мені з вами..." - й запитує очима - так? Мартин ствердно хитає головою - Дінка рада.

Він приміряє їй на ногу своє шиття. Виходять не то капці, не то калоші. Зате вона не мерзнутиме. А що сирову нитку дуже знати, то де ж йому взяти смоли?

Його батько швець, але мати зібрала всю шевську справу в скриньку й закопала: шила, молотки, обценьки, копила, правила... Повернеться, відкопають. Батько знов шитиме чоботи. Дядько Полікарп наробить підків. О, вони всі Крижі озують. А повернеться її батько, попідстригає, поголить - усі крижуки будуть отак ходити! - Мартин задирає голову, показує плечима, як вони ходитимуть, і потупує ногами. І їй справлять червоні сап'янці на високих підборах, а поки мусить у його чобцях рости.

- Знаєш, Дінко, я теж хотів би бути шевцем, як тато, - задумується Мартин над голкою.

У вікно стук і голос:

- А хто в цій хаті живе?

- Біда! - сплескує Дінка руками, зіскакуючи з ліжка.

Мартин спохоплюється, бачить за вікном Проскурника, шипить на дівчинку: "Киш"... Коза встала на ноги і постукує об долівку ратицями.

Входить учитель. Він у жупані з сивим коміром, але в капелюсі. Знімає його в

порозі, окидаючи очима вбогу хату, вбираючи грудьми її курний дух. Мартин тягається з козою, проганяючи її в сіни, але вона тиснеться до печі, до тепла. Корній Терентійович каже, щоб хлопець облишив її, сідає, розкинувши поли жупана, на лаві, коло його шевства.

- Батькова наука не пішла до лісу? - звертається до Мартина, а той витер ганчіркою табуретку, щоб на ній посадити вчителя, розрівнює на ліжку рядно й нітиться. Якби знав, що Корній Терентійович прийде, то і хату підмів би. Вчитель піднімає ногу. - Твого батька робота, Мартине, - хвалить чоботи. - Добра робота. Всю окупацію перетопчемо!

Хлопець не зважується сідати, стоїть. Йому прикро, що не закинув чобці під лішко: хотілося похвалитися, а якщо вчитель запитає, для кого шиє?

- Витер табуретку, то й сідай, - мовить Проскурняк.

Мартин ніяковіє ще дужче: "Я ж для вас..." - здобувається на слово, просить пересісти на чисте.

- Хіба лава не для людей? - жартує вчитель. - А я, хлопче, до тебе з проханням...

Мартин боязко вмощується на табуретку - спиною до припічка - й думає: хоч би не згадувалося про чобці. Вчитель начеб справді про них забувся, розпитує, як йому на самоті? Мартин мнетися, зігнувшись.

- А чи не перейшов би ти, козаче, до мене? - чує вчителів голос. На душі стало тепло, ясно. Та раптом він і позимнів, і нахмурився.

- Корнію Терентійовичу, нащо?

- Вдвох легше, - каже вчитель. І оповідає історію свого приймака - дядька з Вовчого яру. Він солдат піхотинської дивізії, яка захищала Дніпро. Фашисти навалилися на плацдарм, щоб потопити усіх у річці. Ніхто не здавався. Його підібрали пораненого в голову і погнали з табору в табір. Так він опинився в Івановій Долині. Втік. Рана затягнулася. Пішов партизанити. Бути йому месником.

Хлопець перестав дихати: затамувавсь. А вчитель оповідає: зібрався його приймак у дорогу - Лесь якраз нагодився, прибіг нарубати дров. Мартин задрить Лесеві: скрізь він устигає!.. Корній Терентійович запитує, начеб між іншим, що з Лесем скоїлося, чому вони з Оленкою на ножах? Мартин знічено ворушить плечима, хоч він і чув, що Оленка з Лесем були в Сержа, що там був Віктор, Жора, але йому вдаватися у це совісно. Аж тепер він здогадується, чому в дощ Оленка появилася на Перначівці. Мабуть, у котеджі доходило до бійки, бо чому ж Оленка подарувала йому огризок олівчика, не сама ж вона його ламала? Вчитель натякає, що дівчину ніколи не можна давати кривдити.

Мартин не може всього цього осягнути: нестрижена голова наїжачилася, кирпа задерикувата.

- Переходь, козаче, до мене, - веде Корній Терентійович, бере в руки чобця, в якому стримить голка, й усміхається собі у вуса.

Хлопець вперто не згоджується і чує:

- Та ти ж не собі шиєш? Заробляєш, еге ж?

Мартин совається на табуретці – ніжки колупають долівку. Критися нема чого, й він каже:

– Дінко, показуйся. Свої,– й переходить з табуреткою від печі.

З-під припічка вигулькує чорна голівка.

Вчитель відразу розуміє, що тут і до чого. Просить Мартина, щоб віддав йому дівчинку, їй у нього буде ліпше.

– Підеш до Корнія Терентійовича? – запитує хлопець.

Дінка влітає Мартинові між коліна й щільно тулиться до нього.

Вчитель гладить Дінку по голові, дивується, хто її так підстриг, наказує Мартинові, щоб вона не ходила по землі боса, вивідує, що в них є і чого нема. Обіцяє припасти щось із одягу.

– Сам знаю, що вам треба, і боюся за вас. Дуже! – Вчителеві вуса настовбурчилися, біла голова волохата.

Мартин відчеплює від себе Дінку, яка не хоче відчеплюватися, і не стримується:

– Хіба... – запинаючись, – і вам страшно?

– Тільки той не боїться, хто не живе під окупантом, – каже Корній Терентійович.

Мартинові здається, що він підростає від цих слів: він, як усі, хто живе під фашистами. І коли вчитель, відходячи, наказує, щоб вони шанувалися, а він їх не забуде, хлопець обіцяє шануватися.

На вечерю доять козу. Дівчинка тримає кухлика, а він доїть і припрошує:

– Кізонько, не скупись, які б ми не були голодні, а твого цапка, їй-богу, не зарізали б!

18

Оленка до хати – мати з дому. Батька нема. Сергійко блимнув на неї нестямними, допитливими очима: хоче бодай щось второпати і не може. Вона запитує, чи у них кого не було, крутить головою: ні, не було.

– Тато і мама розсварилися... Тато як грюкнуть дверима, а мама – ну й пропадай! Оленочко... – і, трусячись, наче відірваний листок, він прилипає до неї. Обняв, чіпкими пальцями вчепивсь, як кліщ, зарився головою їй під груди і здригається.

Оленку лякають вікна: вона дивиться в куток, де образи, але й там не може знайти захисту, опускає голову. Мить – і перед нею постають візок-теліжка, мішки з вугіллям, Видяш: "Або йдеш, куме, в поліцію, або під суд і кулю в лоб... То як?" – у ній все обмирає.

– Ой! – скрикує хлопчик. – Мене трусить, я здригаюся, а ти заточуєшся... Стій, не впади, Оленочко, – він міцно-міцно впирається ногами в долівку, щоб її втримати.

– Я стою, стою... – доводить вона Сергійкові, але не своїм, а начеб позиченим голосом. А їй у голові гуде, хлище, січе і лютує, як та хвища, в яку вони вибиралися на вугілля. Візка-теліжку з повними мішками Видяш заарештував. Стоїть у нього на подвір'ї. Самі й привезли. Батькові належить вирішувати, чи забрати її додому, чи йти з нею під суд? Мить – і дівчині згадується, як повернулися з порожніми руками від

залізниці. Сергійко спав, а мати не спала, виглядаючи їх у воротах: "Де ж наша теліжка?" - "Попалися", - батько. "Але ж утекли?" Батько ще на дворі сказав: "Або йти і служити в поліції, або під суд і відразу кулю в лоб - одна мені дорога". Зойкнула мати. Батько узяв її, за плечі. Вона, Олена, попереду - так утрюх по порогу, через поріг. "Чи ж я не спиняла? Чи ж я не впрошувала? Моє серце знало. Моя душа розривалася. Я місця собі не знаходила: то до воріт, то назад... Боже-люди!" - "Замовчи!" - "Ой, недаром я чула зашморг на шиї... Все мене душило - задушить, аж тепер нам амінь!" - ридала мати. "Та замовчи! - кричав батько. - Криком тільки худобу від спашу відганяють!" Лампа факнула і загасла. Мати і батько погасили її своїм криком.

Опустивши голову, стоячи над Сергійком і похитуючись, наче вони вдвох розгойдуються, і наче хата розгойдується разом із ними, дівчина бачить, як червоно, загрозливо факнула під стелею і погасла лампа. Сергійко не прокинувся. Заворочався і спав собі на тапчані! Нічого не чув, нічого не бачив. Як же йому - розповісти про напасть, лихо і горе, що їх мучить до смерті? А хіба йому, малюку, це потрібно?

Оленка каже:

- Такого наша хата ще не чула, - тихо, мовби боячись свого голосу.

Сергійко боязко підіймає голову, не випускаючи зі своїх обіймів Оленку:

- І чого вони завелися, тато з мамою, мама з татом? Другий день, як завелися.

Дівчина силкується проковтнути щось давке, яке підкотилося до, горла, і не проковтує; з її очей виступають сльози і течуть, рясні, гарячі,

- І ти плачеш, як мама? - запитує хлопчик, кривиться й знову заривається головою їй під груди.

Вони обнялися і плачуть. Сергійко підведе голову, почує, що Оленка схлипує, і заводить ще голосніше, ще тонше.

У них пропадає голос, і тоді сестра починає пестити братову сколошкану голову. Її рука така мокра від сліз, що його кіски влягаються і пригладжуються. Сергійко із самісінького ранку нічого не їв. Оленка повернулася зі школи, а він ще й не закропився, скаржиться, що й рісочки не мав у роті. Їдять, плачучи, черствий хліб. Хлопчик смакує, а дівчині хліб не лізе до горла.

І тому, що вона не може їсти, і тому, що боїться про все розповісти Сергійкові, їй хочеться заховатися, щоб її ніхто не знайшов, - пропасти, згинуті.

Оленка вскакує в кузню. Не кує молот, не дзенькає ковадло, не супрають міхи. Присідає коло міхів, під коромислом. На кутку, в школі, у місті ще ніхто не знає, що у Висоцьких діється. Оленка не може більше плакати. Очі сухі - сліз нема. Але вона не може й думати. Думки її проскакують, як коні. Вчора йшла зі школи, потерпаючи: стоїть чи не стоїть їхня теліжка у Видяша на подвір'ї? Підкралася, глянула у вічко хвіртки - стоїть! Зраділа. Сьогодні теж підкрадалася: стоїть - і теж зраділа. Замість думати, де батько, де мати, їй із голови не виходить теліжка. Щаслива і нещаслива вона у них. Їздили Корнієві Терентійовичу по картоплю, звозили на ній до мочариськ дядька з Вовчого яру: щаслива. Потяглися по вугілля, привезли собі погибель: нещаслива. Таким батько вже скував того візка, а вона допомагала.

Сергійко дожував кусень сушняку, вибрався у сіни і шукає – гукає її:

– Оленко! – не дає спокою.

Щоб його втихомирити, виходить з кузні. Шастає по миснику, відкраює скибку хліба й дає трішки смальцю в ложці.

– Помасти і присоли мені.

– Мати сам, а сіль у риночці.

– Якби ще й часничку?

Щоб догодити, знаходить головку часнику. Хлопчик плямкає губами, наперед ласуючи хліб зі смальцем, із часником: його очі сміються, мовби ніколи не плакали. І сміються патьоки від сліз, які позасихали, замурзавши його.

А Оленки нема: покинула Сергійка – й на горище. Завинулася, як білка, по шаблях драбини й відразу туди, де лежав, переховуючись, дядько з Вовчого яру. Дошки лежали купою, щоб його за ними не було видно. Тепер вони розсунуті по всьому горищу. Вона ловить себе на думці, що відколи дядька з Вовчого яру спровадили до Корнія Терентійовича, то на горище й не вилазила: не було потреби. А вже того дядька нема і в Корнія Терентійовича. Сам учитель це їй ще вчора сказав, щоб вона передала батькові. Нині Мартин це підтвердив: пішов, сказав, буде месником. І Лесь підступав, піддобрюючись до неї, та вона його до себе не підпустила: ніколи йому не простить, нізащо! Її думки йдуть шкереберть, плутаються, спотикаючись, і натрапляють як на перепону, – Лесь: через нього їй не сиділося дома, через нього вона спокусила батька йти на антрацит, через нього вони попалися Видяшеві. Лесь винен. Ступає дошками, спотикається й думає: ні, не думки плутаються, а я сама плутаю ногами, ні, не думки спотикаються, а я сама спотикаюся – при чому тут Лесь? Я винна!.. Ні!.. Мати спиняли, а якби і я спиняла, якби ми спиняли вдвох з мамою, то тато самі до поїзда не пішли б. Вони ніколи самі не ходили... Сідає на тому самому місці, де лежав дядько з Вовчого яру. Карається, мучиться і не знаходить собі виправдання. Був би тут дядько з Вовчого яру, він порадив би і зарятував. Що ж тепер буде? Що?.. І як їй важко уявити батька розстріляним, неживим, так ще важче їй уявити його в чорній поліцейській формі.

– Оленко! Я знаю, ти на горищі.

Сергійкові не дозволяють лазити по драбині.

– Я лізу до тебе, впаду, заб'юся, ото тобі за мене змелеться.

Короткий листопадовий день не минав і, затуманений, тягнувся довго й нудно. Впали сутінки, як його гнітюче продовження: сходилися батьки. Не світили. Не розмовляли, начеб усім відібрало мову. Замість голосів голосно тріщала, спалахуючи, осичина–мати щось варила, зітхаючи; в її грудях гоготіло, як у грубі. Батько не роздягнувся і німував.

Оленка і Сергійко посхилялися над кулішем і, боячись брязнути ложками, обережно набирали страву. Не довечеряли, нечутно відклавши ложки.

Дівчина прищулилася, і їй здається, у зовсім темних кутках стоїть темна напасть – двері зачинені, не вийде; у вікно задуває вітер – стукає, і стукає насторожливість.

Хлопчик не хотів лягати на тапчані, заповзвся спати з батьками. Мати його

ляснула, і він понуро втік з тапчана. Оленка розібралася, втримувала його коло себе, погладжуючи, щоб швидше заснув. Передчувала: батьки хочуть переговорити. Сергійко поборювався і затих. Її рука перестала його гладити, сповзла, простяглася й визимнювала. Сестра позаздрила братикові, що він заснув. Вона вкрилася з головою, начеб відгородилася від світу, заховавшись од нього; різко skleплювала очі, але сну не було. Сон пропав – розчинилася її душа.

Оленка чула кожен шерех, кожен найменший порух. Полягали й батьки. Хоча б перекинулися якимось словом: тиша. Невже вони все вирішили і сплять? Її розчинена душа чекала. Вона була неспокійна й ворожа до запалої тиші.

З глибини, із непроглядних закапелків свідомості пробилася думка: наша хата викричалася, пересварившись, і знемогла, як людина, що зірвала горло.

– Спиш?

Оленка почула батьків голос і причаїлася: так мовби сам камінь зворухнувся і мовив батьковим голосом.

– Полікарпе... Полікарпе...

Материн голос озвався, як струна, і та струна урвалася.

Знов тиша.

– Ні на що він, Улю, не йде. Ні на що! – почав батько. Пручнувся, певно, сів, опустивши на долівку ноги. І забалакав. Швидко, різко: – Що тільки йому я не обіцяв, все одно, як холодне залізо куєш. Не доплачуй, кажу, за браму, за огорожу. Загадуй, кажу, що хочеш. Я все зроблю. Я на все згодний. А він тільки сміється... Улю-Уленько... – і замовкає, не знаючи, що йому діяти.

– Видяш... – люто, зло викидає із себе мати. – І ні на що він не піде, Полікарпе, – проказує стишено, ствердно. Шарудить рядом, видко, теж сідає і вмощується поряд з батьком. – Та чи ти знаєш, з чим я до нього ходила? Я наші шлюбні обручки носила йому, паскуді.

Оленка отерпла. Їй ввижається, що тапчан зрушився, і що вони із Сергійком летять у бескидне провалля.

А мати:

– Ти, каже, хочеш, щоб твій Полікарп сухеньким із води вплив, не осмаленим із вогню вийшов? Ні. Знаю, що ви чекаєте й не дочекаєтеся фріцівської погібелі і по моїй душі дзвоните. Не вийде! Я загину й кума за собою потягну. Знаю, що ви пересиджуєте, сподіваєтеся, що більшовички вас визволять, а тоді Видяша на Сибір, до стінки, заалалакав. Як крикнув: що мені, те нехай і кумові, Уляно! І як розстріляв мене. Боже-люди...

Помовчавши, батько:

– Він і мені те ж саме: затис у своїх кліщах.

І залягла оглушлива тиша.

– Другий рік війни, – знову батько. – А скільки ще вона буде?.. Втечу в ліс, знайду партизанів... Але ж... Тільки я з дому, як вас поженуть у Вовчий яр: там усіх розстрілюють...

- А так, так, - згоджується з ним мати. - То вже так, звісно. Ти ж нас не забереш із собою?.. Не про себе думаю:, діти щоб жили...

- Стану під суд - мене уб'ють. І вас знову ж таки не помилують. Кум Видяш перший зі світу зжене. В концтабір і капут, - веде нишком, розмірковуючи, батько.

Оленка - мов у вогні: як бути?

Мати не запитує батька: "Що ж робити?" - а звертається до нього:

- До вчителя ходив?

Батько якийсь час мовчить.

- Не зважився. Як же бути? - питає батько й кидає після довгої мовчанки: - Я служити фашистам не буду.

- Не знаю, - каже мати.

Цього не знає й Оленка. Але чому батько не зважився піти до Корпія Терентійовича? Дівчину кидає з гарячого в холодне. В її розчиненій душі все перегоріло. Вона холоне. Оленка відчуває, як на чолі виступає зимний піт і костеніють руки й ноги.

- Хто ж знає? Хто? - кидає батько в темряву. Його голос розійшовся по хаті, з'єднався з мороком..

Нависає чорна стеля. Не видно вікон.

- Боже-люди... - кидає мати, ламаючи свої руки.

Оленці чути, як тріщать материнські пальці, і їй не хочеться жити, а хочеться згинутися... Дівчинка хвилику лежить, потім зривається і кричить:

- Тату, йдіть до вчителя!

Їй хочеться, щоб прокинувся і щоб кричав те ж саме Сергійко. Вона скидає із себе, з нього вкривання.

- Ет, що ти тямиш! Хіба холодне залізо кують?

Сергійко не прокидається. Оленку обіймає великий жаль. Течуть сльози, і вона ридає: "Татку... мамусю..." Вони схиляються над нею, а вона відбивається від них: "Татку... мамусю...".

Досвіток сірий, глухий. Батька вже нема. Мати подає їй кошичка. Оленка вискакує з хати і мчить до Корнія Терентійовича. Сідає на його сходах. Жде. Обхопила голову долонями - чолом до своїх колін.

Вчитель дивується їй, як прояві. Вона оповідає, збиваючись, чому прийшла.

- Корнію Терентійовичу, що ж робити? Що?

- Жити, - відповідає він. Нахиляється, піднімає їй голову.

- Перекажи батькові, щоб послав матір у село... - він назвав у яке. - Там її чекатиме червоноармієць, якого ми врятували. Він і порадить, - і, дивлячись їй у вічі, казав: - Про те, що ми врятували червоноармійця, і ти знаєш, і наші хлопці - Лесь, Мартин, а про те, куди піде твоя мама, ніхто не повинен знати, ніхто, бо інакше ти загубиш і батьків, і себе...

Оленка ловила кожне його слово.

- Ти запам'ятала, доню, в якому селі будуть чекати твою матір? - перепитав

учитель.

- Я все запам'ятала, Корнію Терентійовичу.

19

Оленка сидить за партою, мовби на безлюдному острові, – ось що наробив її батько. Вчителі начеб не помічають, що вона сидить самотня й пригноблена. Ні Знать-Розуміть, ні пані Ельза. Навіть Корній Терентійович ніби не помічає її, не викликає, і вона не підносить руки.

Мартин, відвернувши голову, поклав їй на парту недогризок олівчика в наконечнику: віддав подарунок і відійшов, ні про що не допитуючись і не обмовившись жодним словом. Леся наздоганяв її коло дерев'яного мостика, але вона сама утікала, відчуючи його спиною. Все одно наздогнав, торкнувся рукою до вуха кошичка: сіпнула, потягла кошичка до себе. Оглянулася через плече, спекла Леся таким поглядом, що він остовпів. А в школі Леся до неї не підступає. Перешіптується про щось з Мартином, інколи з бургомістренком чи ще з кимось із його компанії. Віктор зорить на неї поблажливо, Серж – насмішкливо, а Жорж – уїдливо: Підлиза.

Оленка спостерігає це щодня. Який вже день? Її парту – острівця її безлюддя і її саму на ньому не просто оточує порожнява: дівчина відчуває, як та порожнява обмиває її, як вона накочується й накочується на неї невидимими валами. Ось що накоїв батько. А сказати, що мати підуть на побачення з червоноармійцем, якого вони врятували, вона нікому не може...

Дерманка розгорнула газету і заховалася за нею, починаючи свій урок. Раніше, коли пані Ельза ставала перед класом, розкинувши газету, і коли починала, як капрал, свій урок, Оленку поривало презирнутися, посміятися. Зараз сиділа, наче опущена у воду.

- Запорука перемоги... – линуло начеб з якогось іншого, не її світу.

Оленка колупає нігтем парту. Думки, як ножі: що їй пані Ельза, що їй до того, що вона там проголошує? Вона це давним-давно знає, наїлася, годі. Думки націлилися ножами в серце – на якому вона світі, з ким? Чи ж не таким самим голосом, як у Дерманки, кричав німець, видаючи з рук матері Сергійкову вишиваночку? Чи ж іншим голосом погрожував Видяш, застукавши їх з батьком на колії?

Склавши газету, Дерманка розмахує нею:

- Висоцька, повтори, що ж є запорукою перемоги?

Оленка не чує запитання й не піднімається, поки вчителька не стає коло неї й не підіймає її помахом газети. Клас шушукає, підсміюючись. Дівчина мнетися і пригадує Корнія Терентійовича, що невіглаством і неуктвом не поборешся, але ж не може вона цього випалити – пригадує Мартинове: "П-п-пух... – покору, поклоніння, послух!" – саме те, чого пані Ельза від них домагається, але теж не може кинути це в обличчя.

- Не знаю...

Дерманка застерігає, що не ставить їй кілка тому, що її батько...

- Ставте... – просить, задихаючись, Оленка.

А клас перешушукує, гомонить: перша учениця і з кілком!

Дівчину ніщо не обходить. Ніготь поколупує парту: боже-люди, пані Ельза посилається на її батька?

Не виходить з класу на перерву. Навколо сміх, штовхотня – усе перекидом і вихором, вихором. А вона сидить, мовби її хтось посадив, щоб сиділа сиднем. Затулилася долонями.

У класі, в коридорі дудонить підлога – тупотня.

Хто знає, що вона, закрившись долонями, чинить за партою, сидячи, не чуючи ні сміху, ні реготу, ні тупоту своїх товаришів, судить свого батька.

Розняла долоні: стоїть Корній Терентійович – починається новий урок. І сплигло, облягаючи душу: "Куди піде твоя мама, ніхто не повинен знати, ніхто..."

Учнівські голови, як прорубалися, й вчитель начеб застиг перед нею: чоло пооране – думки позаклякали в борознах, мов зерно у посуху; кущисті брови напружилися, мов стережуть вітер; в очах дороги, шляхи, яким нема кінця-краю і які манять – незвідані; обличчя бліде, вимучене; і за всією цією суворістю у довгих вусах ледве помітна зворушлива усмішка.

Він – її світ. Це не було скороспілим, минушим переконанням. Хіба не вона завжди думала хоч у чомусь наслідувати вчителя?

Корній Терентійович і не дивився на неї: вийняв із замшевого футлярчика годинника, перевіряв час. І тому, що він не дивився на неї, а вона саме цього хотіла, щоб звернув на неї увагу, щоб глянув, бодай мельком, переконання: "Він – мій світ" – посилювалося. І саме в цей час Оленчині думки вернулися до батька, і в її свідомості блиснуло і заgrimіло: "А хіба йому легко?" Ніготь не переставав колупати парту, але колупав машинально, за звичкою, мовби вона приходила до школи, щоб колупатися в парті. Порівнювала подумки батька з учителем.

Її охопив шал туги і болю: "Батьку, тату, татку"...

Клацнула покришечка годинника – Корній Терентійович не звернув уваги на Оленку, і вона не мала наміру писати диктанту. Вчитель читав текст, дочитував його, щоб учні сприйняли його як ціле, а вже тоді диктуватиме речення за реченням: дівчину щось кольнуло, її вразило, дістала ручку, калатнула" чорнильницею.

Учитель диктував: "Буря зруйнувала воронове гніздо. Гримів грім, і блискала блискавка. Ворон підняв на своїх крилах одне воронення, несе. А воронення й каже: "Батечку-таточку, я ж тебе любити буду, я ж тебе шанувати буду, – ти тільки врятуй мене..."

– З народної казки, – закінчував диктувати Корній Терентійович. Оленка подумала і взяла ці слова в лапки. Вчитель закінчив диктувати і запитав:

– Висоцька, ти написала?

Дівчина подала свій диктант на старанно обтятому ножицями газетному аркушику.

Корній Терентійович узяв його, зібрав інші диктанти.

– Побачимо, які ви грамотні, – звертався до цілого класу й перевів погляд на школярів у передніх рядах, мовби ненароком зачіпаючи їх найбільше.

Цей урок був останній. Оленка вирішила йти додому, коли всі розійдуться. Прокалатав дзвінок. Повагом пішов учитель. Зчинився гармидер, учні рушили, а вона сиділа.

- Той Корній Терентійович до одних звертається, а на інших дивиться, - кинув Віктор і поблажливо заусміхався Оленці.

Серж розкручував ременя з пряжкою.

Ні з ким із них дівчині не хотілося знатися: спробувала - кісточка сливи запам'яталася назавжди.

- Якщо схопимо двійки, ти винна! - зарепетував Серж.

Тісно пов'язана хустиною, так тісно, начеб у неї болять зуби, Оленка мовби почула, як на неї летять кісточки слив, і думала: "Чому вони до мене чіпляються? Яке мають право?"

Жора Підлипайло випалював їй у вічі:

- Ти нас не дуже цурайся: твій батько в поліції.

Деся стояв між ними і нею, то ступить на одну ногу, перемнеться і не може зрушитися, то ступить на другу й не зрушується.

- Репетиторка! - Серж.

- Ковалівна! - Жора.

Мали на неї право. Жора поривався цвіркнути ще щось образливіше. До нього підійшов Мартин. Так підійшов, що Жора прикусив язика. Взяв у Жори з рук кашкета. Жора віддав, не перечачи. Мартин кинув кашкет йому на голову, ляснувши Глинського по голові, і Підлиза, як стояв, опустився на підлогу, - так його посадив Мартин, а сам пішов до дверей. Віктор уступився, даючи йому дорогу. Ніхто не зважився торкнутися його пальцем.

20

Опівночі хата піднялася й осіла. Вона підіймалася й осідала раз за разом - гриміли шквальні вибухи. Сінешні двері розчинилися й заїздили на петлях. Вікна дзвеніли.

- Боже-люди!..

Піднята вибухами й материнським розпачем, Оленка не могла отямитися. Очі розширилися, наче хтось порозпирав їх, але нічого не видно: пітьма. У вухах гуде, дзеленчить скло, риплять, їздячи, двері, й чути, як через сіни, в кузні підплигує, витенькуючи, ковадло, наче там кують чорти.

Мати упірвала Сергійка, а він прочунявся й кричить:

- Падаю! Як несете, то тримайте мене!

Вискакували з хати - пороги ламалися. А надворі тихо. Як нічого й не було. Ніч. Білі тіні - сусіди. Люди в спідньому, як і вони в білих сорочках.

- Бомби? Снаряди? - нерішуче.

- Хтозна...

- Горить!

Вихоплювалися на городи. Багряніло за Крижами - серед горбів. Оленка махнула,

показуючи туди рукою. Перекинулося ближче, спалахнуло і зайнялося мовби у центрі міста. "Святий вогонь!" – люди. І розходилися. Оленчині очі зайнялися полум'ям: лячно і радісно. Мати сіпнула за руку, а дівчина ні з місця – замерзла, скулилася й наче її гріє очисний вогонь. Він бурхав, і хмари сунули, як підпалені.

– Полікарпе! – мати. Її біла тінь і білою тінню Сергійко в неї на руках похитнулися.

Батько веселий, розгарячений.

– Підірвано залізницю! Підпалено бойню!.. – вигукував і тими словами мовби заганяв їх до хати.

– А я так за тебе, Полікарпе, потерпала... – сказала за порогом мати, поклала в ліжко Сергійка і, не вкривши його, стала і стоїть, бовваніючи.

– За мене? – батько кинув у куток гвинтівку. – Доню, ану читай! – скинув кашкета, блиснув ліхтариком, простягаючи Оленці смужечку паперу, яку дістав з-під поли, й присвічував:

– "Смерть німецьким окупантам! Месники", – прочитала дівчина.

Батько загасив ліхтарика.

Оленка задки відступила до тапчана: хоч би не відібрав...

Ранок дихнув на Волоки нудним, горілим.

Пориви вітру розносили не тільки чад, підіймали, розсіюючи, попільця і перетлілі віхтики.

Передмістя, місто – мовби вимерли. За дерев'яним мостиком дотлівала, куріючи, молочарня. Ніхто не рятував.

Йдучи до школи й несучи в кулаці летючку, дівчина з острахом зиркала по боках, а в душі – потаємна радість. Так і підмивало забігти до вчителя: не зважилася.

На площі, перед гестапо, перед поліцією – машини, тлум, шарпотня. Ноги заплітаються, ану ж її перепинять? Якщо перепинять, летючку до рота і з'їсть. Але її й не відкликнули: казилися з люті. За шкільною огорожею стояв Мартин, і вона прискорила ходу. Не доходячи до хлопця, оглянулася: пуггестапівець Зігфрід Штернфельс прямував до чорної легківки, його супроводжували, і він вигаркував якісь команди. Вона затискувала в кулаці летючку, не боячись, що гестапівець зовсім недалеко.

До школи підходили школярі, але Оленка, крім Мартина, нікого не бачила. Тицьнула йому летючку – з кулака в кулак, як перепустку до їхньої ранішої дружби: "Сховай", – попередила й побігла на сходи. Хлопець затис летючку, не знаючи, що це, знявся й помчав за школу, до відомих купок.

Сіла за свою поколупану парту. Мабуть, і нині її цуратимуться, і вона сидітиме, як відлучена. А Мартин?

Хлопці й дівчата сходилися, розсідалися. Її ніхто не займав. І вона сиділа: передня парта – порожня. А за нею? Не оберталася. І все ж тут, у класі, начеб щось перемінилося. Школярі вмошувалися на свої місця без шуму й гамору, перемовляючись багатозначними поглядами. Присунули Віктор, Жора, Серж не розкручував своїм ременем. Притихли. Появився Лесь – губи стиснуті, а очі сяють. За ним – Мартин. Ще

віддалік підморгнув їй, прискаливши ліве око. І вона відповіла, теж підморгнувши йому. Спантиличений Лесь зупинився, оглянувшись на Мартина, і той штовхнув його в спину.

Уроки тяглися, як іде немащена колимага. Хто хотів відповідати задане, той і відповідав: учителі нікого не підіймали й не змушували. Знать-Розуміть накреслив на дошці завдання – розв'язуйте! – і заходив між рядами. Зупинився коло Оленки: "Самуєш?" – запитав. З передніх парт: "Вона наперед не хоче, а коло неї теж не хочуть". Оленка нічого не встигла відповісти: з площі долинула стукотня коліс, тупнява багатьох ніг.

Леся здуло до вікна: "Женуть у Німеччину!" – він не сідав на місце. "Дивіться, але тихо", – сказав Знать-Розуміть, і школярі обліпили вікна. Оленка опинилася між Мартином і Лесем. Мартин потис їй руку, а Лесь шепнув, що збираються за місто, до колії.

На перерві школа висипала на площу. Площа була запруджена: вози, коні, люди. Парубки й дівки з клумаками. Їх відділяли від рідні – стояли крик і плачі. Вокзал тісний, не міг усіх умістити. Бранців заганяли у товарняки, яким стояти й стояти, бо дорога підірвана. Над нелюдським криком і скорботними планами звідти, із-за сірого вокзалу, проривалася із напхом напханих, заколочених вагонів пісня:

Нема кого розпитати, чого плачуть очі.

Нема кому розказати, чого серце хоче.

Схилився на палицю Корній Терентійович.

– От і Шевченка везуть на каторгу, – сказав і до Оленки: – Не витирайся, Висоцька. Від таких сліз сорому нема.

А в її очах – поліцаї, поліцаї... Батька не видно, і то втіха.

Тут Мартин і Лесь. І Корній Терентійович запитує:

– Ви, хлопці, не дуже збиткуєтесь над Оленкою? – знає, як воно тепер їй. Від його слів дівчину обсіпало жаром: так і кинулася б до вчителя...

Учні не заходять до класу, а повзуть. Пані Ельза вицокує каблуками, заганяючи на свій урок. Сердита, аж піниться. Відганяє від вікон. Репетує: знали червоні партизани, коли підривати залізницю, коли наскочити на місто – військовий гарнізон набирив із сіл робочу силу.

– А вона, дурна парубота і дурепи-дівки, ревуть, ніби їх везуть на заріз. Для їхньої ж користі, для їхнього добра. Побачать Європу, телепні й неотеси! Приєднаються до культури! – кричить, переводячи дух.

– А наберуться...

Дерманка підплигнула – пишний начос звихрився і розсипається:

– Хто це сказав? Хто?

Підводиться Лесь.

– Я... – прохоплюється. – А що ж я такого сказав? Я повторив те ж саме, що й ви, пані Ельзо, – і повторює: – Наберуться культури...

– Справді, – вступається за Леся хтось із передніх рядів.

– Але яким голосом? – накидається на клас Дерманка. Одначе чомусь не бере Леся

за вухо, не крутить і не погрожує паном директором.

Оленка спостерігає: що ж буде? Пані Ельза обзиває Леся йолопом. На тому й закінчується. М'які кучері обрамляють Лесеве біле обличчя. Дівчині здається, що він гарний, такий гарний, як тоді, коли очікувала його, зібравшись до лісу, і як тоді, коли наздогнав її, торкнувся вуха – ручечки кошика... Вона ладна простити йому зле й недобре за те, що він провчив Дерманку.

Хлопці взяли її з собою за місто. Вибиралися вуличками, Лесь признався, що і він підібрав таку саму летючку, як Мартин віддав Корнієві Терентійовичу: "Смерть німецьким окупантам! Месники", – але мати порвала. Здіймалися вгору гайком, торохкотів: нап'ються окупанти молока, нажеруться м'яса – молочарня і бойня з димом, мовби сам їх підпалював. Мартин відмовчувався: не міг хвалитися, як вискочив з Дінкою надвір, як, оговтавшись, показував їй вогні й, щоб вона не жахалася, заспокоював її: "Дивися, це нам з тобою світає, Дінко". Оленка й собі ні пари з уст: вдячна, що їй не докоряють батьком.

Посідали на горі край гайка на вхідному шлагбаумі. Там, між горбами, в долині ремонтували рейки, а тут, під боком на станції, стояли готові вагони й походжали вартові. Лесь загойдав ногами, розмахався руками.

– Попадись мені фюрер!

– То й що? – на те Мартин.

– Я б різав його по кусочках. По кусочках!

– Ти бач!

– Різав би, солив би і собакам, собакам!..

– Ну й мелеш... – знову Мартин. – Нічого ми не допнемо, то нащо й патякати?

– А ти що – рота мені затискуєш? – і Лесь звівся на ноги, підняв руки й хоробрував: "Тремтіть, гади!" – ніби збирався потрясти земною кулею. Оленка сміялася.

Пахло прілим листям і сирою землею.

21

Подейкували: завтрашній ярмарок не розганятимуть. Мати збиралася, але нести нічого, якісь залишки зі старих батькових виробів – кузня давно не видзвонює: "Дзень-дзень – на весь день!" Лемеші, клямки, завіси тепер без збуту: зима на носі. Мати поставила Оленку до міхів, а сама взялася за молота.

Прути розпікаються, розпліскуються, відтинаються. Прути гнуться в підкови. Оленка помічає, що дірки нерівні. Нічого, підрівняє їх терпугом.

Кують з матір'ю підкови, а Сергійко крутиться коло них і плеще язиком:

– Підкови на виторг... Підкови на виторг...

Про батька ні слова, а кузня живе: "Дзень-дзень"... – суботній день заходить у неділю. Мати схилена й каже, що в неї крижі як переламані, й твердить, що у всіх тепер крижі переламані.

Вранці вона навідріз відмовляється від ярмарку:

– Всі знали, що я Ковалиха: позичати в сірка очей я не буду.

Йде Оленка. На шиї дріт, на ньому нанизані підкови. В сумці клямки, завіси. Може, хтось питатиме? Торбинка на муку, торбинка на крупи. Так ярмаркував батько. Чекали й не дочекалися його. Десь-то вартує на мості, щоб той міст провалився. Люди ідуть, ідуть. Оленці не хотілося б перестріти батька. Добре, що не треба переходити через кам'яний міст.

Батько їй не трапився. Люди пливли плавом на площу. Площа заюрмлюється, кишить. Ярмарок, а як і не ярмарок: не чути, щоб іржало, мукало, мекало, кувікало, кудкудакало, сокотіло, не чути, щоб викрикувало, закликало, вихвалювало, не видно барвистих матерій, килимів, вовняних рядів, які б вбирали очі, не видно горами горшків, макітер, мисок, – все із-під поли, шу-шу, назирцем сторговувалися, обмінювали й покрадьки розходилися. Оленка гулькнула в це шу-шу, торкаючись дроту через шию, навмисне подзвонюючи підковами. Гамір. А в ньому неспокійно. Хвацький мугир показав з-під поли тужурки начеб мило. Молодиця взяла жовтий брусочок і давай пробувати на зуб: "Паскуда!" – та й хряп тим милом мугиря по пиці. Певно, її не раз вже дурили. Мугир за свій товар, голову в плечі й хоч би обізвався, а молодиця: "Паскуда, динамітні шашки видає за мило!.." Гамір обступив Оленку, і вона пливе в ньому. Баче, як люди роздягаються, скидають з пліч одяг, вимінюючи його на відро картоплі. Раптом крик: "Сальо!.." Ляндвірт б'є палицею стару бабусю й кричить, що сало може їсти тільки німецький солдат. "Дойче!.. Дойче!.." – басує череватий німак, а ярмарчани переінакшують по-своєму, мовляв, йому всього мало, і він кричить: "Дай іще! Дай іще!". – і не подавиться. Жінки тісно обступили лірника, який сидить на голому брукові, покручує ручкою ліри – своїм голосом і своїми струнами нагинає десь у чистому полі білу березу, під якою вбито козака, схиляє наліво і направо березові віти.... Оленка зупиняється, а ярмаркова повінь її підхоплює, не даючи слухати, і дівчина думає: лірник-сліпець, а вирівнює кривду. Людський тлум клекотить, як вир: "Бачили під колонами? Подивіться!.." Рухлива течія несе її до станції. Підкови подзенькують, але ніхто з нею не торгується. Жива гуща непротовпна, а навпроти сірого, з сірими колонами вокзалу – вільно. Ярмарок вирує сам у собі й начеб боїться туди вихлюпнути. Дівчину мовби силоміць виштовхують з юрми. На сірих сходах, прислонений до сірої колони – вбитий. Обличчя спотворене. Через усі груди напис: "Партизан". А обіч нього стоїть її батько.

Оленка зойкнула, кинулася назад у тлум, в юрмище: "Ото вив'язався... ото..." Простовхнулася, а люди: "Дозволили поярмаркувати..." – і, простовхуючись, губила підкови.

З площі й на руїння. Через розвалини, попелищами...

Не могла ж вона привселюдно сказати, що у неї було на серці? А люди нічого не знають і не здогадуються...

Чавкаючи мочариськом, добрела до річки. Крижечанка текла чиста, холодна й недоступна. В ній відбивалося похмуре небо, а себе Оленка у воді не бачила: річка мовби не хотіла, щоб вона в неї дивилася. Дівчина колобродила берегом – навпроти Вовчого яру, все задивлялася у воду й думала: "Чому я не риба?.."

Оленка мляво подалася городом.

- Не продала і не виміняла, - сказала в порозі й стояла, мовби побувавши у якихось кліщах, у їхніх зубах, що її покусали й пом'яли.

Мати не спитала, де ж підкови, і не сварила за мокрі чоботи: знала, де стояв батько.

- Я сама сиджу, як у камені, - сказала, сидючи край столу, - комірець її блузочки був розхристаний, і вона підперла кулаком голову.

Стемніло, мати клякнула на коліна й довго молилася. А Оленка теж нашіптувала пошепки: "Ото вив'язався... Ото..." - так і заснула. Засвітало - батько спить. Вона не пам'ятає, такого не було, щоб вони повставали, а він щоб спав...

22

Ранок - синій, ясний: небо обіцяло Крижам і світові сонячний день.

Дівчина вийшла на площу - від учорашнього ярмарку ні сліду, і на сходах вокзалу, під колонами ні вбитого партизана, ні жодної живої душі. Стоїть пам'ятник фюрерові. На щоглі обпав фашистський прапор.

Вона покосилася на будинок гестапо й поліції й, начеб хто підштовхнув її, швидко ступила до пам'ятника. Стала перед ним і плюнула в кам'яні очі фюреру - тьху! Відійшла й тією ж швидкою ходою підступила до стояків, які підтримують прапора. В куценькому кошуку. "Плювала я на вашого фюрера, - думає, - і на ваш прапор".

- Гей, ти що там робиш?!

Вона чує Видяшів голос, мовби спиною бачить, що Видяш стоїть перед парадним поліції й гестапо - мабуть, якраз вийшов із дверей і застукав її. Думки перекидом: помітив, як плювала, чи ні? Не обертатися! Оленка біжить, не оглядаючись: за шкільну загороду, в клас!..

Видяш плече в долоні - лякає. Так плещуть у долоні, лякаючи малу дитину. Мить - і вона коло огорожі, за огорожею: "Якщо він плече в долоні, то не біжить за мною, не переймає, - думає, вимахуючи на сходи. Двері розчинені навстіж, у школі вже хтось є.- Він, напевно, мене впізнав. Напевно. Не міг не впізнати!" - і влітає у двері.

У цей час, коли вона влітає у двері, коли Видяш ще плече в долоні, коли його ляскання чути на площі, зупиняється машина і виходить Зігфрід Штернфельс. Він бачить обплтований пам'ятник Гітлерові й кричить до Видяша: "Ти чого тут стоїш?!" Поліцай перестав плескати, спантеличено витягує руки, виструнчується. Гестапівець вловлює його прислужницьке залізне завмирання. Площу засівають школярі. І поліцай пускається показувати на мигах: тицяє пальцем на якогось школяра, тицяє на пам'ятника, на прапора, показує, як той школяр плює і на пам'ятника, і на прапора, спльовує сам, а тоді начеб пускається бігти, зупинився й жестикулює в простір - утік. Штернфельс скоріше здогадується, ніж розуміє, про що йому торочать. "Плювати на фюрера! Плювати на прапора!" - він не може в це повірити. Це не вкладається йому в голову, здається неймовірним. Видяш, міркуючи, що його пояснення незрозуміле, зрушується з місця, йде до пам'ятника. Гестапівець - за ним.

А Оленка вскакує в клас. Коло вікна стоїть Мартин: він усе бачив. Вона скидає кожушка й теж підбігає до вікна: Видяш і Штернфельс поставали перед пам'ятником. Площу перебігають учні. Вона кидається до своєї парти, ховає в парту кожушка, а кожушок не лізе. Мартин спроквола підходить до неї.

- Плювала?

- Плювала.

Хлопець висмикує з-під парти кожушка.

- Віднеси на вішалку, - проганяє її.- Тут швидше знайдуть і впізнають. Вертайся і сідаймо за задачі.

Іде чає.

З фюрерового кам'яного ока спливає плювок, розповзаючись по витесаному обличчі. Прибув перекладач. Штернфельс наказав, він переклав, і Видяш виконує - зіп'явся на тумбу, витирає хустинкою обплюваного фюрера: "Чвиркнула, харкнула..." - думає, бридкуючи, запоганюючи свою хустинку, від якої доведеться відректися, а він губити не звик, свого не пропускав. І аж тепер його проймають зашпори - вив'язатися, вийти сухим із води...

Штернфельс у наглянцьованих до блиску чоботях твердо і ставно стоїть на брукові - солдат, завойовник. Тут все у його владі. Він тут господар. На лобі кокарда, кашкет сідлом, а голову, мозок, свідомість прорубує одна мисль: "Плювати!..." Підірвали залізницю, підпалили якусь бойню, молочарню, але що страшніше? Він знає: в школі старших за тринадцятилітніх нема: діти. "Плювати!..." І як комендант гестапо, запитує: "Хто їх навчив? Хто?.. А якщо чоловіки й жінки, старі й малі прийдуть сюди і плюватимуть, - куль на всіх не стане!" І він - пупгестапівець над Крижами - пильно, гостро пронизує площу, мовби те, що думав, може здійснитися; вперше за другий рік свого перебування тут, на цій землі, повертається не звично, вишколено, а всім корпусом, повільно і важко.

Видяш, стоячи коліньми на тумбі, старанно витирає кінчиком хустинки під очима, як пензликом, і потерпає: комендант дасть бобу, чому не впіймав зловмисника за комір? Він начеб обіймає й цілує бюстика, а в голові вертиться: "Чому?..."

Штернфельс кидає перекладачеві, й перекладач звертається до поліцая:

- Хто плював: хлопець чи дівчина?

Видяш зіскакує з тумби і перш, ніж відповісти, витирається брудною хусточкою, засвідчуючи, що не гидує це робити, що пам'ятник фюреру - його кам'яна подоба дорожчі йому, ніж своє власне обличчя, і водночас стирає зі своїх губ своє буркітливе: "Чому-чому?..." - щоб воно не видало його ні порухом, ні поглядом.

- Хлопець... - відповідає не вагаючись. Він покриває Висоцьку не тому, що колись хрестив її, не тому, що разом з її батьком у поліції. Покриває самого себе: коли донька поліцая плює на пам'ятник, на прапор, то що ж та поліція варта?.. Почнуть дошукуватися, а через кого той Висоцький у поліції? Хто його встроїв? Хто кому брат, кому сват: ниточка й потягнеться до нього, до Видяша, а там: за що городився, звідки ті плити на підвір'ї? В гестапо руки довгі, а мова коротка. А потім, хто його знає, куди

світ повертає?

Комендант гестапо стоїть непідступний – його цікавить, хто плював, але його ще більше обходить: "Хто навчив?.."

Видяш дбає про себе, втішається, що його не запитують руба, чому не впіймав поганця, й сподівається, що йому якось минеться.

Перекладач у пенсне. Риси його обличчя загострені. Сам вугластий.

– Знаєте, хто плював? – запитує різко, підроблюючи свій голос під голос коменданта гестапо.

Видяш ніяково знижує плечима.

– Старший, молодший? В чому одягнений?

Школярі біжать на дзвінок, як від дощу, кваплячись сходами школи; Видяш пробує безпорадно розвести руки – в обличчя удар, із носа кров.

Штернфельс відходить, поправляючи на руці рукавичку.

– Знайти! Привести!

Не витираючись, поліцай прохоплюється:

– Приведу! Я їх усіх приведу! – й переконується, що, здається, відбувся малим страхом.

А Оленка сидить за партою. На парті саморобний зошит. Мартин їй щось нашіптує. Клас заповнюється. Вганяється Серж, сповіщає, що комендант гестапо врізав по пиці Видяша, й показує, як саме, – зі всього маху! Лесь просить, щоб Серж ще раз показав. Ще ніхто нічого не знає: клас сміється, Лесь аж заливається і гукає Мартина на "Камчатку". Оленка все думає: "Чом по мене не йдуть?" – і чекає.

Сталося серед уроків: прийшли і забрали хлопців.

23

Під школою повно матерів. Кожушок розпанаханий, мовби поривалася вискочити з нього. Її ніхто не зачепив – позабирано самих хлопців, шестикласників і п'ятикласників. Погolosка, що заарештовують школярів-дітей, швидко розповзалася містом. Оленка спускалася зі сходів і – прямо в руки матері. Мати пригорнула, притисла, допитуючись і сплакуючи, боже-люди, перелякалася, усе покинула; дівчина видавила із себе – забрали хлопців. І опустила голову, наче на шиї у неї був прив'язаний камінь: "Чому не її?" – й мовчала.

Коло гестапо й поліції теж повно матерів, довідалися, що їхні хлопці тут, і їх не розженеш. Тітка Тоня – Лесева мати, наглянувши Оленку, кинулася до неї і зупинилася: зі школи вийшов і ступав площею Корній Терентійович. Він наблизився до тітки Тоні, поклав їй на плече руку, й вони вернулися до материнського гурту.

Мати обняла Оленку, не відпускаючи її від себе.

Жінки оточили Корнія Терентійовича, й він слухав, що вони кажуть. Оленка вихопилася з материних обіймів. Почула вчителеве: "Добре..." – й бачила, як він, уклонившись матерям, кинув на голову капелюха і йшов до парадного гестапо й поліції. Якби обернувся й покликав її, вона рушила б за ним, не вагаючись: це ж вона винна,

що хлопців забрано. Вона!

Він ішов сам – вірний своїм учням: учитель.

Мати підбігла й впрошувала її збиратися додому, а дівчина як укопана, – не спускає очей з парадного: зараз вийде Корній Терентійович, щось скаже, тоді й заберуться. Замість учителя з дверей висипали есесівці й поліцаї: один, другий, третій – багато, автоматами й гвинтівками розганяючи матерів.

– Доню, а нашого батька не видно?

– Ні, мамо...

Побігли – пекло сором. На них ніхто і не глянув, тільки тітка Тоня, відступаючи, подаючись разом з іншими на площу, викрикнула з материнського натовпу: "Чого вам тут?" – мовби їм навздогін.

Дома не підіймали одна на одну очей: "Доню, нашого не видно?" – "Ні, мамо..." – "Чого вам тут?" – принесли ці слова з площі у свою хату, і вони очужили їх. Не те що людям, самим собі було совісно глянути в очі.

Над вулицею облетілий явір, порожня вулиця, а на шії в неї тяжкий камінь: "Чому не її? Як так могло статися?" – і замість голого дерева, замість порожньої дороги вона бачить посинілий, розквашений ніс Видяша, Лесеві кучері, Мартинові сутулуваті плечі... Видяш зайшов у клас і зривав хлопців з уроків, починаючи з перших парт: Яременка, Швидака, Глинського – усіх без винятку. Вона була така певна, що Видяш її зірве й забере, що взялася руками за парту, готова встати. Він її не забрав. Коли хлопці виходили, в неї прокинулася надія. "Невже поліцай обізнався? Невже?" Хлопців повели – вона сиділа. І коли їх повели, і коли потім школу зворушило: хтось із хлопців плював на пам'ятник, на прапор – та її надія почала гаснути. І, сидючи у вікні, бачачи замість голого явора й порожньої вулиці напухлого Видяшевого носа, вона не могла повірити, що Видяш обізнався, що переплутав її з хлопцем. Ні, сталося щось інше, страшніше. Але що? І дивлячись, дивлячись у вікно, дівчина розуміла те саме, що знала ще в школі: вона плювала, а вину складено на хлопців. А облетілий явір над порожньою вулицею то обертається Видяшевим огидним носом, то його голе гілля ввижається їй Лесевими кучерями... Дерево зігнулося – так учитель уклонився матерям. Сказав: "Добре..." – вона це чула. Пішов і не оглянувся. Що ж доброго? Де? В чому?.. І Мартин, виходячи з класу, теж не обернувся.

Хто збив росу, а кому воду носити, – росло почуття її вини перед хлопцями.

Явір край дороги розчахується: їде батько.

– Доплювалася? Маєш щастя, що Видяш не видав. – проголосив, тримаючись за клямку.

– Як? – і не втрималася коло вікна.

– А так! – відрубав, наче зубилом, батько, оповідаючи матері, що ж сталося і як Видяш склав вину на хлопців. – Один уже признався, що плював: Мартин. Я завжди казав, що Сильвестр має славного хлопця.

Мати взялася руками за голову:

– Що ж ти наробила, доню?.. Ой, десь-то й били хлопця...

Оленка зірвала з вішака кожушок.

- Іду! Признаюся!

- Іди, - спокійно мовив батько. Пустив клямку, й двері поїхали. - Тебе там чекають не дочекаються. Аякже! Іди, признавайся, але хто тобі повірить? Хто?.. Спізнилася.

- Полікарпе! - обірвала його мати.

Її ніхто не спиняв, ніхто не погрожував; одна рука в рукаві, в другій розв'язана хустина, - двері розчинені, а вона стояла: спізнилася...

Погойдуючи головою, мати вигойдала:

- Понесеш передачу, доню.

- А чому б і ні? - мовив запитливо, а не прямо батько, в самому тоні приховуючи щось завбачливе і, зачиняючи двері, додав: - Учителя теж посадили.

- За передачу не повісять, не розстріляють, не посадять! - спалахнула Оленка: почуття вини було невгамовне.

Він ступив до неї так, як підступав з молотом до ковадла, - рішуче й твердо.

- Доню... Полікарпе... - дорікнула обом, зітхаючи, мати.

Сергійко сіпав сестру за кожушок і відбирав хустину.

Вони всі - батько, мати і малий братик, - вкоськуючи її, притлумлювали в ній почуття вини; а дівчина відчувала цю вину, як свою душу. Її душа хотіла бути чистою, чесною: вона нічого більше не хотіла.

- Хіба ж я для зла? Для добра, - сказав батько і стояв - не так твердо і не так рішуче, гойднувшись до Оленки.

- Ув'язалися, самі не вив'яжетеся?.. - їй бракувало слів.

- Бачиш, радуйся, Полікарпе! - кинула мати, встала від столу й відганяла від Оленки його і Сергійка, запевнювала, що збере передачу. Але хіба могла прогнати від неї її вину?

Була ніч, і настав ранок. Оленка несла в кошичку книжки й передачу. Перед школою - гамір, метушня: під'їжджають санітарні автофургони, школярі збилися перед загорожею. Швидак підкидає свою сумку: "Гу-р-ра!" - Яременко й Глинський ловлять її, як м'яча. Школу зачинено: прибув великий транспорт поранених і школа - шпиталь. Її відкрили торік, пізно - перед Новим роком, і закрили рано - до Нового року. Дівчину зараз це - не обходить. Лесь - руки в кишенях - мчить їй назустріч. Усі є, всіх випустили, а Мартин, а вчитель?..

Лесь вийняв з кишені руку, показав з кулака кінчик ключа й заховав руку в кишеню: потім.

Школярі юрмилися, нуртуючи, - Оленка з Лесем рушили з площі. Він спрямував її до собору, тихо кажучи: "Нас били. Як нас били!" Вона думала: Мартин і вчитель - під собором, у в'язниці. Але коли порівнялись із собором, Лесь підштовхнув її, і вони рушили далі, на Перначівку. В узвозі ні душі, й хлопець заговорив голосніше: "Викликали по одному - признавайсь! Я не признався, що плював на фюрера, на прапора. Я нікого не видав: ні Мартина, ні тебе. І про невідомого, якого ми знайшли, - ні слова. Постановив: умру, але фашистам не здамся. Якби я хоч заїкнувся про щось,

думаєш, ти йшла б оце поруч? Знаєш, а Мартин сам признався".

- Це я, я плювала... - обірвала його Оленка.

Він її не слухав: ми всі плювали. Й оповідав: гестапо й поліція стоять при камерах. Напакували нами й кинули до нас Корнія Терентійовича. Мартин хоч і признався, але гадам цього мало: знов по одному - кажи, що Корній Терентійович більшовицький агітатор! Хто це скаже, того на волю! Мене били! Дивися, як розписали - зігнувся, заголюючи плечі. Бачиш! Корній Терентійович казав: хлопці, кажіть, що я більшовик, - цим мене не продасте. А в камері Мартин шепнув мені про Дінку: Маріїна, сусідчина. Через них Мартинову матір загнали в безвість, а Мартин Дінку переховував: діла! Він передав мені ключа до своєї хати. Ти думаєш, куди я тебе веду?

- Так ти сказав, хто такий наш учитель, чи ні? - запитала його Оленка, коли вони доходили до Мартинової хати.

- Сказав, не сказав... Я ключа виніс. Ось - бери і йди, а я повартую. Та Дінка - десь під припічком.

24

Передачу не приймали. Пустився дощ, змішаний з густіш мокрим снігом. Лесть стукався до вартівні, а Оленка трималася муру. Старовинний собор здіймався над нею, височів над руїнами Крижами, при сонці й в негоду підпираючи банями небо. В ньому не правилось. У давнину за фортечними стінами, за бійничними вікнами і в льохах, у потайних переходах, які виводили до Крижечанки, люди знаходили пристанище й захист від татарви, від усіх запеклих ворогів, що їм не було числа. Тепер тут - тюрма. Хто сюди попадав, його доля - вирішена: на страту або в концтабір. Оленка полизує з губів дощ, сніг і думає: який би світ не був - добрих людей у ньому більше, ніж злих.

А Мартин у цей час сидів у темному, набитому в'язнями підземеллі: йому ще пощастило - в'язні поступилися йому місцем коло заграбованого люка, з якого хоч і не падає світло, але час від часу задуває вітерець. Хлопець чекав учителя, в голові дзвеніло дзвоном: "Дінка!" - і в який раз він перебирав у своїй пам'яті, що ж і як відбулося? Обличчя розпухле, руки як повикручені, тіло болить, а вітерець війне, і снується подумки, що і як, до найменшої дрібнички: Мартин згадує кожне слово, що сказав Корнієві Терентійовичу, коли на короткий час вони залишилися наодинці там, у камері. Йому здається, що вітерець з люка запитує його голосом учителя: "Чому признався? Плював же не ти - Оленка. А Дінка? Ти про неї забув?" Він чекає, поки війне вітерець, і відповідає вітерцеві, як відповів учителеві: "Коли Видяш зайшов у клас і коли почав підіймати хлопців, я навіть подумав: утечу. Мабуть, я зміг би утекти, але я тоді не думав про Дінку. Якби думав про неї - по партах, по головах і у вікно. Тільки б дзенькнуло. Але я думав тоді про Оленку: чи її заберуть, чи ні? Я теж плював і на фюрера, і на прапора. Але це було раніше, й мене ніхто не застукав. Я ввійшов у свій клас, став коло вікна: Видяш б'є в долоні, когось лякає, а кого - не видно. Я встиг перебігти до іншого вікна, в клас влетіла Оленка. Запитую: плювала? Оленка ствердила. Потім машина, пупгестапівець. Оленка потерпала: зараз по неї прийдуть! А

час ішов. Я думав: Видяш поліцай і Висоцький теж, може, через те за Оленкою не йдуть? А коли зривали з уроків хлопців, стрельнуло – тут щось не те, але що, що? Кого вони шукають, хіба лише того, хто плюнув? Оленка як прибита. І це – тут щось не те, плюваки їм мало, а потім пригнічена Оленка, мовби не – пустили мене у вікно. Та й чи утік би? А далі: ввели до кабінету – перекладає, як павлик-равлик, що виставився з мушлі й нарожився, Видяш, як мокриця. Я й розсміявся: не стримався. Що за сміх? А мені зовсім не страшно: дивлюся на того Штернфельса й кажу: згадав, як ви упали з жеребця. Ні на павлика-равлика, ні на мокрицю я не дивився: Штернфельс вислухав перекладене і хоч би звів на мене очі – жодна рисочка на його голеному обличчі не ворухнулася. Підняв догори два пальці – відміряв мені двадцять палок і ткнув тими пальцями об зелений стіл: тут бити. Мене узяло на нього таке зло, таке зло, що він такий непідступний, як звір, і я випалив: я плював! Я... А тепер хоч ріжте й соліть мене... Ні про Дінку, ні про Оленку я в цей час не думав. Ні про матір, ні про себе. До всіх мені було байдуже". Задуваючи, вітерець подмухує: так дихав йому в обличчя, слухаючи його, вчитель: "А Дінка?" – "Ні про кого й ні про що я не думав. Мене лупили як Сидорову козу. Я лічив удари, коли вони скінчаться, збився. Але мені ще дужче боліло, коли питали: хто навчив плювати? Хто ще плював? Тут я вже мовчав. І коли мене облили водою й дали на якийсь час спокій, я аж тоді подумав: добре, що не взяли Оленку, хіба вона могла б витримати? Дівчина ж! А якби не витримала, якби призналася не лише про себе, якби призналася й про дядька з Вовчого яру, що б тоді? Скількох би вона людей потягла? Ви, її батьки, Лесь – усі пройшли перед моїми очима. Я молився, щоб Лесь мовчав і нікого не видавав. Я молився, щоб не взяли Оленку. Я люблю її, хоч Лесь подобається їй більше..." З люка війнуло протягом. В'язні задирають голови, ковтаючи повітря. Мартин як отерп у своїй пам'яті. Вони були з учителем на самоті дуже мало, але хлопець згадує: сказав, що любить Оленку, зацікавив, і вчитель теж зацікавив. Мабуть, здогадувався про це й раніше. Учень розповідав йому про все, а про це – ніколи, мовби навмисне, щоб признатися аж у в'язничних мурах. Вітерець лагідний, ласкавий: "Люби її..." – він перенімів і в'яже свою розмову з Корнієм Терентійовичем. "Поки вас не побачив, не думав про Дінку. А як вас упхнули в двері сюди, в камеру, то мовби й кинули її, Дінку. Хто, крім мене, знає про неї? Ніхто. Ви ще хотіли її забрати до себе. Певно, я тому був спокійний за неї, що ви на волі. Тепер надія на Леся. Ключ у, нього". І вітер, подмухуючи з люка, мовби доносить смак волі й слова учителя: "Вийдеш, Мартине, звідси, будеш жити – роби чесне діло і не задумуй про наслідки", – він його чекав, а в скронях – дзень-дзень: "Дінка!".

А Оленка, безсвідомо бережучи кожушка – промокне, зашкарубне й візьметься лубом – навмання тулиться до облупленого муру: косий дощ зі снігом сліпить очі, й вона полизує з губів краплі, як свої скапливі безкінечні думки. Лесева мати не випом'янула: "Чого вам тут? – збрала передачу: "Несіть, діти, – бо своє – трохи хліба, два яйця, цибулину – довелося віддати Дінці. Та Дінка чорна, замурзана. Поки витягли її з-під припічка, вона всі руки подерла, дряпаючись, як кішка. Слова від неї не можна було добитися. В хаті холодінь, хоч вовків гони, а розпалити – зась! Тепло – щастя, а

дим Дінку видасть. Видоїла козу, поставила молоко, розіклала своє, але як вмовляла, – марно. Тільки одне: "Де Мартин?" – і наставила очі, як Сергійко. Що могла їй сказати? Зачинила й сказала, що прийде. Лесь запитував: "Де ми з нею подінемось, як Мартина не випустять?" Оленка сама цього ще не знає. Побачила Дінку – й нема такого, чого б заради неї не зробила. Нема. Сама загине, а вона житиме. "Де Мартин?" – Дінка. І, закроплюючись краплями, що стікають із брів, з носа, відповідає, думаючи, собі, Дінці й тому дощу зі снігом – хвищі: "Якби не Мартин, я сиділа б тут у цій тюрмі, або мене вже й не було б на світі..."

Лесь добивається до вартівні, його проганяють. Туди – до брами, до будки під козирком підійшла якась жінка у брезентяку з башликом. Лесь увихається від вартівні й підводить ту жінку до Оленки – Мартинову тітку.

– Почула, що Мартин сидить, і – з передачею. Ви теж? Не приймають? То візьміть і моє. Я не можу чекати. Почула, прийшла, а в мене ж худібка. А ви в Мартиновій хаті не були? – й глянула з-під башлика, й відповідала: – Чого там бути. В тій хаті, хоч посвищи. Якби там щось було, німчура давно б її випотрошила.

Оленка переклала передачу в свій кошик і просить:

– Побудьте з нами, тітко, може, достукаємося.

– Постою, але недовго: у мене худібка.

Дівчина думала: добрих людей таки більше, ніж злих.

А в цю хвилину до Штернфельса вводять Корнія Терентійовича. Слідство не дало ніяких доказів, що він більшовицький агітатор, що зв'язаний з партизанами, тому його треба зламати, щоб невинний визнав себе винним і привселюдно розкався. Гестапівець заходить здалеку.

– Колишній учитель, – хто попав до його рук, той колишній, – володіє не лише рідною мовою, а німецькою, російською, польською, отже, обійдемося без свідків, тобто без перекладача? – пауза. – А я, крім своєї мови, ніякої іншої не знаю.

– Гер комендант, мабуть, вважає, – приховував учитель іронію, – що його мова запанує над світом?

– Я не тільки так вважаю. Я на цьому стою. Власне, тому я і тут! – він підняв вказівного пальця: тут – значить, повсюдно! – Тисячоліття рейху, яке почалось, – це не просто встановлення нового порядку, це переможне утвердження й тріумфальне поширення німецької нації на всіх континентах.

"До чого він хилить?" – думає вчитель: його вуса стовбурчаться й стирчать.

– Природа ні зла, ні добра, – веде той, гадаючи вплинути своєю ерудицією. – Вона виключає такі поняття, як рівність, братерство, мир, совість тощо. Вона визнає силу і владу. Є вищі й нижче. Є надлюдина і є мукаюче. Більшовикам кінець. Ми стаємо володарями світу. Хто заперечить силу і владу арійської раси?

– Добра пані за рабами, – мовив Корній Терентійович і запитує, дивлячись у голубі очі гестапівця: – Чи не хоче гер комендант цим самим сказати, що німецька влада тому й дозволила відкрити школу, щоб у ній виховувати рабство.

– Слово "рабство" я поки замінив би іншим. Я такої думки, що дух відданості

нижчих перед вищими можна й належить виховувати не лише коштом школи нижчого ступеня, але й коштом університету. Те, чого ви, Проскурник, навчали в радянській школі, пора забути. – Штернфельс зробив паузу. – Ви готові, Проскурник, від цього відректися й розкаятися?

– Ось до чого ви хилили, – усміхається у вуса вчитель.

...А тим часом Мартинова тітка вже пішла. Оленка з Лесем дочекалася, достукалися з передачею. Вартовий узяв кошичка й пообіцяв його вернути. Хлопець відхилив двері вартівні – поліцай перекинув кошичка, висипаючи передачу під мур, на купу сміття. Оленка собі наблизилася до дверей – і затрусилася.

– Що ж ви наробили? – заголосила Оленка, заходячись плачем.

– Така передача, що її й собаки не хочуть їсти. А вони голодні. Геть, нацькую, то й вас поїдять! – накинувся на них поліцай.

Лесь смикнув Оленку за рукав.

Дощ і сніг не перестає. Хлопець радить, щоб Оленка вивернула кожушка вовною догори. Вона так і робить. І вони йдуть до Дінки...

А гестапівець, сидючи за столом, провадить врівноваженим голосом:

– Ваші учні вас зрадили. Ясно?

– Невже так і зрадили? – усміхається собі у вуса Корній Терентійович.

– Один у рахунок не йде, – так, здається, у вас приказують. Признатися: я ним захоплений. Мужність єсть мужність.

– У містечку подекують: Штернфельс б'є людей, щоб не були такими мужніми, – каже вчитель.

– Він б'є, щоб не були й такими лякливими, – вставляє свій дотеп комендант і бере бика за роги: – А якби ви покаялися, якби той учень покався, я б не лише звільнив його самого, хоч він і бешкетник, злочинець. Я подбав би, щоб визволити його матір.

– Так і подбали б?

– Це нелегко, військовий час... Колишній вчителю, як того вашого учня ім'я, прізвище? У вас у всіх такі імена, що ні про що не кажуть: самі звуки. А ви візьміть моє: Зігфрід – перемога. Штернфельс – зоря на скелі. Ім'я й прізвище символізують велич.

– Як на мене, то Мартин не гірше Фріца, а Фріц не кращий Мартина, та й Мартинове прізвище – Господарисько – теж щось значить.

– Отже, ви каятися не хочете? – пауза. – Як мені відомо, радянська влада тут, у Крижах, була менше двох років. Цікаво, невже її коріння таке живуче?

– Природа ні зла, ні добра, гер комендант. Але хіба призначення людини не в тому, щоб жити, відрізняючи добро від зла. Добро і зло не поза природою і людьми. Добро і зло серед природи й людей. Нема надлюдини й мукаючого. Є люди. І вони бувають добрі й злі – такими, як їх ліпить життя. Рівності, братерства, миру, совісті поза ними нема. Радянська влада – це людська совість, споконвічним бажанням якої були рівність, братерство і мир, тому вона нездоланна.

– Ви ще можете вибирати – життя або смерть, колишній вчителю?..

Штернфельс дістає з шухляди листівку й, змахнувши нею, втрачає рівновагу.

- Де партизани?

- Партизан сидить у кожному з нас. Ви воюєте з народом - з батьками і їхніми дітьми; ви воюєте з нашою землею, з нашим сонцем, тому і роса на наших деревах буде вам отрутою. Ви не знаєте нашого народу: він повставав і повставатиме проти рабства. Та й свого народу ви теж не знаєте: кожен народ найбільше шанує волю, гер комендант.

- Ви не хочете жити, Проскурник?

- Жити - це значить, гер комендант, неустанно відкидати від себе все те, що мусить, що повинно вмерти.

- На що ви сподіваєтеся?

- Зоряне небо наді мною і моральний закон у мені - це дві найбільш величні речі на світі - так, здається, сказав Кант.

Гестапівець натне на кнопку дзвінка - вивести!

...А Оленка підкрадалася до Мартинової хати. Лесь чатував на вулиці. Вона бере ключа за вушко - сінешні двері розчинені, її відкинуло до рогу. Махнула хлопцеві рукою. Насторожено й боязко вони підступили до дверей та й бачать: тітка Люба тягне козу за роги, Дінка вчепилася й не пускає - зіткнулися на порозі.

- Очмано, відпусти. Я тебе не видам. Я не візьму за тебе гріха на свою душеньку, але козу заберу.

Оленка у вивернутому кожусі вскочила у сіни, але Мартинова тітка не перестала тягти козу за роги.

Дівчина вхопила на руки Дінку, а та відбивалася руками й ногами, як звірєня.

- Ходімо до Мартина, - Оленка їй.

Дінка втихла.

- Правда? - перепитала й стала підбирати чобці, які погубила.

- Лесю, загортай її в рядно, - заквапилася дівчина.

- Я допоможу, загорну, - згодилася тітка Люба. - Винесіть її, діти, звідси, бо тут її ніхто не вбереже.

Дінку посадили в рядно, завдали Оленці на плечі, й вона понесла. Лесь пособляв, підтримував, потім і сам ніс; петляючи вуличками й провулками, покидаючи Перначівку, через розвалини й згарища вони вибралися до мочарів; він мовчав, бачачи, що прямують до Оленчиного дому, і навіть на городі не запитав, що ж скаже їй батько?

Згинаючись під дощем і снігом, побіг назад до мочарів, щоб його тут ніхто не помітив.

Дівчина внесла на своїх плечах Дінку до хати і, не зсаджуючи її з рядна, сказала:

- Якщо хочете здавати поліції, то нас обох.

Хата дихнула теплом і мовчанням. Сутінки. Мати палить у грубі, Сергійко сидить у батька на колінах, - такого в них уже давно не було: вечір ніщо не приховав від Оленчиних зірких очей.

- Полікарпе, зачини двері, - почувся голос матері.

Батько поставив Сергійка на ноги. Мати підступила до Оленки й простягаючи до

Дінки руки:

- Ти чия?

- Марїїна, Мартинових сусідів, - відповіла за неї Оленка.

- Закоцюрбіло, задубіло мале, а ти змокла як хлющ, перемерзла на сіль, не стій - віддавай її мені.

Мати взяла Дінку з рядом, батько роздягав Оленку - їй аж не вірилося.

- Приймаєте, не виженете?

- Щось ми з нею придумаємо... Залізогнулося в наших руках, давали йому раду, а тут щоб не дали? - казав батько, стріпуючи її козушка. - Ніхто не перестрів, нікого не здибали?

- А я про це не думала. Я думала, щоб її донести.

Дінка вивертається з рядна, випорскує з материних рук, наставляє кулачки, кусається:

- Де Мартин? Де?

- Полікарпе, візьми її.

Батько бере Дінку, а вона дряпає йому обличчя.

- Де ж він - Мартин? Де?

25

Школу зачинили; заборонили, як подекують в Крижах, і Оленка як зв'язана: не має себе де подіти.

В хаті - Дінка, Сергійко й вона. Батько на своїй службі. Мати рушила на села щось вимінювати: вчить біда ворожити, як нема що в рот положити... А їй відомо, куди вона йшла.

Оленка читала Дінці й Сергійкові, подавала завдання: вчить бавитися в школу, й тепер вони пихтять, щось мазюкаючи крейдою. Хлопчик старається коло столу, поступився дівчинці маленьким стільчиком, бо батько наказав йому: "Якщо її зачепиш, якщо хоч волосок з її голови спаде!.." - показуючи на Дінку, а вона старається, схилившись над табуреткою. Оленка взялася за роботу; вишиває хрестиком - чорні й червоні хрестики. Вишивання не дається - голка колется, й вона час від часу посмоктує пучки.

При самій згадці про Корнія Терентійовича й про Мартина кров ударила в голову. Так їй шуміло в голові й так голова крутилася, коли вона стояла напровесні над Крижечаикою, спостерігаючи бурхливу повінь. Крижечанка вийшла з берегів, клекотала, вируючи під мостом. Крижечанка проламала греблю! Кипить, піниться, клекоче, несучи пеньки, колоди - усе, що запопаде, і заливає городи, садки, хати, - все, що траплялося їй на шляху: верхів'я дерев і комини стирчать, як острівці.

- П'ять!

- Йду гулять!

Сергійкові набридло писати: крикнув, а Дінка відгукнулася - здружилися за три дні, мовби в одній колісці росли.

А Оленка не чує їхніх вигуків. Кров б'є у скроні. Голова гаряча. Тіло, як лід. Крижаніє в грудях: Мартин сидить за неї. Вчитель пішов рятувати Мартина, учнів, і його посадили. І те, що вона дома, в теплі, а вони у в'язниці, замурує її льодом. До всього батько й мати заборонили їй бігати з передачами. Раз віднесла: сиди й не рипайся, бо у нас Дінка, ти сама її принесла. Хоча б їх віддавали, ті передачі, – викидають на смітник. Тьотя Тоня, може, останнє віддає, а вони – на смітник. А може, знайшовся б поліцай, який і не викинув би?..

Дівчина чипить на стільці край вікна. Голова як причеплена. Оленка, чи не Оленка?

– Двісті! – гукає Сергійко.

– Скачи на місці! – відгукується Дінка.

Човготить стільчик, гримає табуретка – Сергійко кладе руки Дінці на плечі, Дінка кладе руки на плечі Сергійкові, і вони починають скакати.

"Я є, чи мене вже нема?" – думає Оленка.

Шиття – лиштва лежить у неї на колінах. Оленка не бачить, як, сплівшись, Сергійко й Дінка скачуть, притупуючи. Береться за голку – чорними й червоними хрестиками беруть її думки: батько... вбитий партизан, а вона несе Дінку. "Що я тоді думала про батька! – згадує. – Але хіба я могла його ненавидіти, коли принесла Дінку? Я знову любила батька, як матір. Вони прийняли Дінку, наче рідню свою. А інші батьки могли й не прийняти. Забирай, звідки принесла! Мати викупала Дінку, вбрала її в Сергійкову сорочку. Батько зробив для Дінки місце в комірчині на той випадок, якби нагодився хтось чужий. Сергійко з Дінкою наче близнюки, дарма що вона чорнява, він білявий, а мовби в одній колісці винянчели. Ми і спимо разом. Тапчан вузький, тому Дінка із Сергійком головами в один бік, а я в другий. Ліпше й придумати трудно. Що ж мене мучить? Чом я не маю спокою?"

Оленка тягне нитку, а її думки не тягнуться, рвуться, і вона не може зв'язати їх до купи: "Як я ступила з Дінкою на плечах через поріг – наша хата, здалось, мов оновилося: мир, злагода, начеб уже нема війни. Я думала: батько вив'язався з поліції, але ж ні. Що ж тоді перемінилося? Полягали спати, а я не спала, хотіла почути бодай якесь одне слово, яке б обнадіило, заспокоїло. Батько сказав: "Ту Дінку нам сам бог послав".

Зраділа. Мені стало соромно за свої слова: "Якщо хочете здавати в поліцію, то нас обох!" Я каялася, проказуючи в подушку: "Татусю, мамцю", – відчуваючи своїм тілом розніжених у сні Дінку й Сергійка. Але вранці я вже не каялася. Батько не пустив з передачею: зась! Мати сказала, що треба пильнувати Дінку. Я сказала батькові, що передачі викидають на сміття, й крикнула: "Може б, й ви викинули, тату?" Батько відповів: "Якщо буде треба, то я сам віднесу". Мати насварила мене: як я розмовляю з батьком? Минув день, другий. Я помітила й помічаю: мати вже не такі злі, не такі журні, не сидять, як у камені. Та й батько звеселіли. Вони щось знають і приховують. Що вони знають і що приховують від мене?"

В Оленчиних очах заплигали червоні й чорні хрестики: "А Мартин і Корній

Терентійович сидять. Їх мордують, морять голодом. Може, хоч Лесь їм якусь шкуринку передасть.

"Мартин сів за мене, Учитель сам пішов на муки. Чому в світі є вигідно й не вигідно. Де ж тоді правда?"

- Двісті!

- Скачи на місці.

З вулиці до них хтось завернув: обшмуляна вушанка, синеньке пальто, кирзяки - лиштва із сирового полотна, клубочок ниток впали на долівку, всі її думки розсипалися по хаті.

- Чужий! - гримнула. Розняла Дінку і Сергійка. - Ти - за віника, підмітай! - А Дінку за плечі, вивела в сіні й загнала в комірчину. - Щоб і не писнула!

Дівчинка тремтіла, як колосок, обіцяючи:

- Не буду... Сховай мене.

Двері рип - Лесь.

- До вас можна? - торкнувся, вітаючись, рукою вушанки, збив набакир, кучері висмикнулися й шовковіють.

- А я тебе не впізнала. Ти вже в зимовому.

Стояла в сінях.

- А я чекав позавчора, вчора... Думав, понесемо передачу.

- Я не можу.

Лесь примружився.

Помовчав. І замість того, щоб дорікнути їй, чому це вона три дні тому могла, а зараз не може, сказав:

- А ти знаєш: поголосочка, що Мартин признався й сидить замість тебе, розходиться, - й дивиться на неї: брови оксамитилися. - Ти не думай, що я хоч комусь заїкнувся, як ти сама мені признавалася, що воно було і як обернулося. Я нікого не продавав, хай би мене вішали й розстрілювали! Але поголосочка...

Оленку начеб хто поставив до стіни.

А Лесь:

- Розумію... Хм!.. - мовляв, сліпому видно, чому ти передачі не носиш, проте не випалив, що вона боїться батька.

Дівчина поривалася заперечити - Дінка не пускає її з хати, але відібрало мову.

- Я носив. І носитиму. Ну, бувай... - він пішов - покинув свій голос. Оленка довго не могла відірватися від стіни. Він не запитав про Дінку, мовби її не було.

Вона нагадувала танцюристочку й танцюриста, що ще недавно витинали під лічилочку ніжками, а тепер посідали й нічирк - уступав чужий; потім вона щось робила - куди не ступне, а Лесів голос нема-нема й озветься: "Хм!.."

Батько прийшов раніше. І по тому, як він чекав на матір, як кинувся з хати, наглянувши її під явором, як перестрів і, високий, низився перед нею, і по тому, що вони простоювали за порогом, у сінях, перемовляючись, і по тому, як батько роззув матір - болото, ноги не витягнеш, й спровадив її, Оленку, надвір чистити ті чоботи;

вона збагнула – мати принесла новини.

– Нашвендялася я, нічого не виміняла, нарвала ноги й нанесла болота, – бідкалася мати.

А батько був начеб чимось утішений. І по тому, як він презиркувався з матір'ю, вона ще дужче утверджувалася: вони щось знають, але затають. Що? Мабуть, вони перемовлялися без неї, при Дінці й Сергійкові, але що ті могли второпати? Малі. А вона носила в собі Лесеве: "Хм!.." – і ворожість до батька повернулася з новою силою: всі мають право їй докоряти, допікаючи.

"Затайте, нічого мені не кажіть, я ні про що вас не розпитуватиму, але і вам я нічого не скажу", – думала вона.

Полягали рано. Дінка й Сергійко поборюкалися, пововтузилися й заснули їй в ногах. Сплять батько з матір'ю. А до неї сон не йде, хоч заший очі: ввижається загнута палиця Корнія Терентійовича, ввижається брудна Мартинова сорочка, яку хотіла колись випрати, вона чує: "Хм!.." – і тому, що воно не чиесь, а його, Лесеве, те "Хм!.." невідступне.

Дівчина заплющує очі. Тоді шепіт:

"Так ти відразу знайшла, як було сказано?"

"Що там шукати – хутір під лісом. Я довше чекала, поки туди добивалася".

"А він спочатку гнівався?"

"А ти б не гнівався?"

"Але сказав – добре, що я послав тебе, а сам не пішов?"

"Сказав, що ти "передбачливий".

"Якби зброя, то висадили б моста, а тоді спробували б напасти на гестапо й на поліцію, розбити тюрму? Він так і сказав?"

"Сказав".

"Я завтра вільний. Якби дочекатися завтра?"

"Завтра – вже нині, Полікарпе... Чого ти не спиш і мені не даєш? Я так втомлена, така зболена: ми – між молотом і ковадлом, так що не дуже радій, Полікарпе".

"А я як подумаю, Улю: життя – розумніше нас самих".

Мати затихає. Батько ворочається. Оленка зв'язує до купи почуте – вишиває червоні й чорні хрестики: яке те завтра – нині не буде, вона піде з передачею.

Її не пустили. Різали й кололи дрова коло воріт. Оленка допомагала пиляти. Надвечір мати покликала батька. Він так гухнув сокирою об поліно, що воно розскочилося надвоє, й пішов. Оленка теж побігла від воріт. Вигулькнула з-за рогу хати батько вітається з кимось. "Он хто такий той він! – подумала вона, згадавши нічну розмову й побачивши його в сірій гуньці, в сірій смушковій шапці. – Зайшов з городів, тому його й не побачили". Він повернувся до неї обличчям, і вона відразу його впізнала – дядько з Вовчого яру.

Поманив її пальцем. Підступила.

– Пам'ятаєш? Не забула мене, Оленко?

Їй так багато хотілося йому оповісти – про все.

- Неси, Оленко, дрова і пильнуй, щоб когось не наднесло, а ми з твоїм батьком посидимо й поміркуємо.

Вона носила дрова, не спускаючи очей з вулиці, пильнуючи, що робиться на сусідах, і думала: "Он як воно повертається - життя розумніше найрозумніших... Може, тато й праві?" - згадала нічну розмову, радіючи, що її не проспала, і тягаючи полінця від воріт у сарайчик під хатою - перед городом, спостерігала: мати вивела в сіни Дінку й Сергійка лущити в решето квасолу. Батько з дядьком із Вовчого яру на самоті. Якби її не прогавити його.

Коли він відходитиме, скаже: "Нападять на тюрму, розбийте! Візьміть і мене з собою!" - була така рішуча.

Вже й звечоріло, брався морозець, а дядько з Вовчого яру не відходив, і вона носила дрова. Наклала собі на руку, притулила полінця до грудей - у хаті засвітилося. Оленка пустилася бігцем до сарайчика й зупинилася за рогом хати: городом ішов дядько з Вовчого яру, тримаючи за руку Дінку. Висока смушкова шапка, широкі плечі й маленька, зав'язана попідруки в материну хустину Дінка віддалялися, сутеніючи. Нічого й нікому вона не встигла сказати: пропало.

Вранці батько сидів задуманий край столу, довгі руки на колінах, голова схилена; так він присідав у кузні, вирубавши із сталевого листа лемеша, скінчивши малу роботу й перепочиваючи перед тим, як братися до великої, бо щоб той леміш орав, його треба гріти, гартувати й гострити.

Повільно вставши, підійшов до Оленки, поклав їй на плече свою руку.

- Неси, доню, передачу. Нині можна, - сказав і пішов на свою службу.

Оленка пішла з передачею. Її відганяли - нині не приймальний день: завтра. Вона настоювала, грюкала, била кулаками у двері вартівні.

Тут її надібав Лесь.

- Можеш не добиватися, - сказав. - Нині їх розстріляють...

Оленка зблідла. Він повторив:

- Надвечір. Над Вовчим яром... Там усіх розстрілюють. Знаєш, коли я почув, то подумав: краще б мене розстріляли. Я і зараз так думаю.

Їй засіло в голові: "Завтра - це нині", - й вона спитала:

- То чого ж?

- Що чого ж? - перепитав він.

- Ходімо, нехай і нас з ними. - І взяла його за руку. - Ходімо! Нині або ніколи.

- Ще рано, - обізвався Лесь.

Вони спустилися до дерев'яного мостика. Хлопець сказав, щоб вона очікувала його край Вовчого яру...

А тим часом батько приніс цю страшну новину додому. Було ще рано, й мати рушила в знайоме їй село, щоб сповістити партизанам про розправу, яку задумали фашисти, і щоб партизани встигли вийти під вечір до Вовчого яру.

...Оленка не пішла додому: нащо? Пішла до Крижечанки, йшла її берегом. Підмерзло - взялися зазимки, і йти добре: не грузнула. Потім ступила на кладку, через

яку батько колись ніс на руках дядька з Вовчого яру, й, сполохавши, вигнала з осоки селезня й дику качку.

Їй стало шкода, що вона їх сполохала, але вони й не злетіли на крила; відпливла руденька качечка, до неї підплив зеленоголовий селезень.

Ще на кладці, дивлячись у річку й бачачи себе у воді, вона знала: "Як їх приведуть і поставлять над яром, ми з Лесем вимахнемо з яру до них, станемо поряд і нехай тоді стріляють, – все, чим і як жила, все, про що і як думала, визріло й чекало кінця. – Нині або ніколи". Пустила з рук кошика з передачею, і він поплив за водою.

Вона побрела над яром, щоб із висоти було видно, як появиться Лесь.

Часто оглядалася і в козушку, в білій хустині стояла над урвищем, як золотава берізка, яку не обнесли вітри.

Вона побачила їх ще за голими тополями на дорозі: гулькнула, сховавшись край яру, й, пильнуючи, куди їх поведуть, вчепилась руками за зморожений спориш. Залягла надто далеко: вони звернули відразу за цвинтарем. Оленка, чіпляючись руками за траву й кущі, поколінювала, щоб бути навпроти них. Таки перегнала їх. Визирнула й припала до землі: йшов Корній Терентійович. Руки зв'язані. Йшов Мартин – у кашкеті з поламаним козирком.

Руки теж зв'язані. За ними – Видяш і ще один поліцай, на коні Штернфельс: ведуть.

Її не видно: прихилилася за горбочком, пальці погладжують зморожену мураву, і вона шепоче: "Ведіть..."